

**ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD.
SOCILOGY AND POLITICS**
Volume 23. Issue 1 (30). 2018

**ВІСНИК ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ. СОЦІОЛОГІЯ
І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ**
Том 23. Випуск 1 (30). 2018

**SOCILOGY
СОЦІОЛОГІЯ**

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

VISNYK
ODESKOHO
NATSIONALNOHO
UNIVERSYTETU.
SOTSIOLOHIA I POLITYCHNI NAUKY
(Odesa National University Herald. Sociology and Politics)

Sociology

Scientific journal

Published two times a year

Series founded in July 2006

Volume 23. Issue 1 (30). 2018

Odesa
«Astroprint»
2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ.
СОЦІОЛОГІЯ І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Соціологія

Науковий журнал

Виходить 2 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 23. Випуск 1 (30). 2018

Одеса
«Астропринт»
2018

Редакційна рада:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (голова); **В. О. Іваниця**, д-р біол. наук (заступник); **С. М. Андрієвський**, д-р фіз.-мат. наук; **В. В. Глебов**, канд. іст. наук; **Л. М. Голубенко**, канд. філол. наук; **Л. М. Дунаєва**, д-р політ. наук; **В. В. Заморов**, канд. біол. наук; **О. В. Запорожченко**, канд. біол. наук; **О. А. Іванова**, д-р наук із соц. комунікацій; **В. Є. Круглов**, канд. фіз.-мат. наук; **В. Г. Кушнір**, д-р іст. наук; **В. В. Менчук**, канд. хім. наук; **М. О. Подрезова**, директор Наукової бібліотеки; **Л. М. Солдаткіна**, канд. хім. наук; **В. І. Труба**, канд. юрид. наук; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук; **Є. А. Черкез**, д-р геол.-мінерал. наук; **Є. М. Черноіваненко**, д-р філол. наук

Редакційна колегія журналу:

В. М. Онищук д-р соціол. наук (науковий редактор); **О. Р. Личковська**, канд. соціот. наук (*відповідальний секретар*); **Е. А. Гансова** д-р. філос. наук; **Т. Г. Каменська**, д-р соціол. наук; **Н. В. Коваліско**, д-р соціол. наук; **Христіана Константополо**, д-р соціол. наук; **О. В. Лісеєнко**, д-р соціол. наук; **Іванка Мавродієва**, д-р. філос. наук; **Славомір Патрицький**, д-р соціол. наук; **Н. О. Победа**, д-р. філос. наук; **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук;

Рецензійна колегія журналу:

В. М. Онищук (науковий редактор) **Т. Г. Каменська**, д-р соціол. наук; **Н. В. Коваліско**, д-р соціол. наук; **О. В. Лісеєнко**, д-р соціол. наук; **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук;

З 2012 року (з 17 тому)

«Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки»
має власну подвійну нумерацію

З 2016 року (з 21 тому) «Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки» виходить у двох випусках: «Соціологія» і «Політичні науки»

Editorial Council:

I. M. Koval, Prof. Dr. (Political Sciences), (Chairman of the Editorial Council); **V. O. Ivanitsa**, Prof. Dr. (Biological Sciences) (Deputy Chairman of the Editorial Council); **S. M. Andriyevsky**, Prof. Dr. (Physics and Mathematics Sciences); **V. V. Glebov**, PhD (Political Sciences); **L. M. Golubenko**, PhD (Philological Sciences); **L. M. Dunaeva**, Prof. Dr. (Political Sciences); **V. V. Zamorov**, PhD (Biological Sciences); **O. V. Zaporozhchenko**, PhD (Biological Sciences); **O. A. Ivanova**, Prof. Dr. (Socialcommunications Sciences); **V. E. Kruglov**, PhD (Physics and Mathematics Sciences); **V. G. Kushnir**, Prof. Dr. (Historical Sciences); **V. V. Menchuk**, PhD (Chemical Sciences); **M. O. Podrezova**, Director of the Scientific Library; **L. M. Soldatkin**, PhD (Chemical Sciences); **V. I. Truba**, PhD (Legal Sciences); **V. M. Khmarsky**, Prof. Dr. (Historical Sciences); **E. A. Cherkez**, Prof. Dr. (Geological and Mineralogical Sciences); **E. Chernoyvanenko**, Prof. Dr. (Philological Sciences)

Editorial (Expert's) Board of the journal:

V. M. Onyschuk (*Redactor-in-Chief*), Prof. Dr. (Sociology); **O. R. Lychkovska** (*Executive Secretary*), PhD . (Sociology); **E. A. Gansova**, Prof. Dr (Philosophy); **T. G. Kamenska** Prof. Dr. (Sociology), **N. V. Kovalisko** Prof. Dr.,(Sociology); **Christiana Constantopoulou**, **O. V. Liseyenko** Prof. Dr (Sociology), **Ivanka Mavrodieva**, Prof. Dr, (Philosophy); **Slawomir Partycki**, Prof. Dr.,(Sociology); **N. O. Pobeda**, **V. I.** Prof. Dr (Philosophy); **Podshyvalkina** Prof. Dr (Sociology)

Review's Board of the journal:

V. M. Onyschuk (*Redactor-in-Chief*) Prof. Dr. (Sociology); **T. G. Kamenska** Prof. Dr. (Sociology); **N. V. Kovalisko** Prof. Dr. (Sociology); **V. I. Podshyvalkina** Prof. Dr. (Sociology).

Since 2012 (since 17)

«ONU Herald. Sociology and Political Science»
has its own double numbering

Since 2016 (since 21) «ONU Herald. Sociology and Political Science» comes out in two issues: «Sociology» and «Political Science»

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬСТВ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Борисов Р. І. Динаміка ціннісних зрушень мешканців мегаполісу (на прикладі м.Харкова)	11
Борщ К. К. Портрет сучасної закарпатської сім'ї в українському суспільстві, що трансформується	21
Варга Н. І. Неформальна зайнятість в Україні: соціально-економічний зріз	28
Зугравий І. О. Трансформація шлюбно-сімейних стосунків українців доіндустріального періоду: соціокультурний вимір	38
Каменська Т. Г., Трофименко О. Ю. Репродуктивні проблеми розвитку сім'ї у сучасному суспільстві	49
Князєва О. В., Долженко Л. М. Ставлення до мігрантів в Європі та Україні: порівняльний аналіз (за даними ESS 2012, 2016 рр.)	58
Максимович О. В. Соціально-статусні преференції та кар'єрні очікування підліткової молоді Прикарпаття (за результатами опитування учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти)	68
Романенко С. В. Соціалізація користувачів в віртуальному просторі	79
Шеремет І. І. До історії автономії університетів	89

СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Онищук В. М. Феномен мовного партнерства в етнокультурному просторі Півдня України	101
Попова О. А. Соціокультурні фактори інтеграції вимушених мігрантів в українському суспільстві	112
Проценко О. О. Образ внутрішньо переміщених осіб в медійному дискурсі: критичний дискурс-аналіз повідомлень ЗМІ	122
Руссу Д. Е. Потоки мобільностей і культурне виробництво	131

CONTENTS

SOCIAL MECHANISMS OF TRANSITIONAL SOCIETIES: THEORY & RESEARCHES METHODOLOGIES

Borysov R. I. Dinamics of values transformations of citizens of metropolis (example of Kkharkiv)	11
Borshch K. Portrait of the modern tracarpath Family in Ukrainian Society transformed	21
Varha N. Informal employment in Ukraine: socio-economic development	28
Zuhravyi I. O. Transformation of the matrimonial-family relations of ukrainians from the end of the preindustrial period: sociocultural measurement ...	38
Kamenska T., Trofimenko O. Reproductive problems of family development in the modern society ...	49
Kniazieva O., Dolzhenko L. Attitude towards migrants in Europe and Ukraine: a comparative analysis (according to ESS 2012, 2016)	58
Maksymovych O. V. Social-status aspirations and career expectations of precarpatian region teenage youth (based on the survey of students of general secondary educational institutions)	68
Romanenko S. V. Socialization of users in the virtual space	79
Sheremet I. I. To the History of autonomy of Universities	89

SOCIOLOGICAL AND CULTURAL ASPECTS OF INTEGRATION OF UKRAINIAN SOCIETY

Onischuk V. M. Phenomenon of linguist partnership in the ethnical space of the South of Ukraine	101
Popova O. A. Sociocultural factors of integration of reluctant migrants in ukrainian society	112
Protsenko O. Image of internally displaced persons in media discourse: critical discourse-analysis of media messages	122
Russu D. E. Mobility flows and cultural reproduction	131

**СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ
СУСПІЛЬСТВ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ:
ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ**

УДК 316.752:316.334.56

Борисов Р. І.

к. соц. н., ст. викладач кафедри соціології
соціологічного факультету Харківського
національного університету імені В. Н. Каразіна
ауд. 350, пл. Свободи, 6, м. Харків, 61022, Україна
+380992021097, e-mail: r.i.borysov@karazin.ua
DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1\(30\).144505](http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1(30).144505)

**ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ЗРУШЕНЬ МЕШКАНЦІВ МЕГАПОЛІСУ
(НА ПРИКЛАДІ м. ХАРКОВА)**

У статті аналізуються динаміка та чинники ціннісних зрушень мешканців Харкова. Проаналізовано результати регіонального дослідження «Традиційні, модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)», в якому для оцінки спрямованості трансформації цінностей використана методологія Р. Інглхарта. Серед показників ціннісної трансформації розглянуті соціальне самопочуття, міра соціальної дистанції від інших соціальних груп, відношення до девіантних практик, ступінь задоволеності життям та фінансовим становищем, наявність можливості самостійно впроваджувати зміни у власному житті, оцінка можливих змін у майбутньому. Зазначено та обґрунтовано невідповідність спрямованості трансформації цінностей мешканців мегаполісу в короткотривалій та довготривалій перспективі.

Ключові слова: цінності, місто, соціокультурний простір, методологія Р. Інглхарта.

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, нерідко є результатом ціннісних зрушень, які найбільш суперечливо відбуваються в місцях перетину культурних форм (за термінологією Ф. Бока), а саме у великих містах. Додаткову актуальність такі зрушення мають у містах, що знаходяться на прикордонні, зокрема Харкова, який наразі опинився на зіткненні багатьох кордонів, серед яких не лише міждержавні, але й кордон із зоною проведення АТО/ООС, близькість якої харків'янами відчувається особливо, міжкультурні кордони, що особливо проявляється в актуальному зараз зіткненні з багатьма переселенцями, що були вимушені покинути домівки на Сході України, а також завжди актуальній багатонаціональності населення міста, що була відчутною та призводила до продукування настроїв (ін)толерантності тощо.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження цінностей є одним з найбільш мейнстримних міжнародних напрямків, зокрема в Україні ціннісним зрушенням присвячені роботи О. Балакіревої, Є. Білоуса, К. Нагорняк, А. Ручки, О. Шестаковського та ін. Проблематика міста як соціокультурного середовища розглядається в роботах В. Кравченка, Л. Малес, О. Міхеєвої, О. Мусієздова, В. Середи, Ю. Сороки та ін.

Метою статті є визначення динаміки та вектора ціннісних зрушень мешканців Харкова, який знаходиться в умовах щонайменше подвійного пограниччя: між Україною і Російською Федерацією та між Україною і зоною проведення операції Об'єднаних сил (ООС). Емпіричну базу роботи склали результати регіонального дослідження «Традиційні, модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)»¹. Для аналізу динаміки ми звернулися до даних загальноукраїнського опитування 2011 року (N = 1500), проведеного за тією самою методикою в межах шостої хвили Всесвітнього дослідження цінностей [1]².

Аналіз отриманих результатів виявив більшу близькість ціннісної системи харків'ян до полюсу традиційних цінностей, оскільки серед перших п'яти найбільш розповсюджених три є традиційними. Порівнюючи з результатами всеукраїнського дослідження 2011 р., відзначимо зростання цінності безпеки (4,23 та 4,74 бала відповідно), що, на нашу думку, пов'язано із подіями на Сході України. Зазначимо, що плинність кордонів та чимала частина переселенців особливо актуалізують цю тему для харків'ян. Окрім того, спостерігається зростання важливості модерних цінностей, а саме важливість бути багатою людиною (3,02 та 3,32 бала відповідно) та добре проводити вільний час (3,15 та 3,71 бала відповідно). Одночасно, але більш повільно зростає значущість бути творчою особистістю та йти своїм шляхом (3,57 та 3,88 бала відповідно), а також турботи про природу (4,06 та 4,41 бала відповідно).

Характеризуючи соціальні умови трансформації ціннісних орієнтацій харків'ян, ми виділили низку показників, серед яких основними є соціальне самопочуття мешканців Харкова, міра соціальної дистанції від інших соціальних груп, ставлення до девіантних практик, ступінь задоволеності життям та, окремо, фінансовим становищем, наявність можливості самостійно впроваджувати зміни у власному житті та оцінка можливих змін у майбутньому.

Одним з суттєвих чинників поширення певного типу цінностей в суспільстві є його соціально-психологічний стан. Характеризуючи масову свідомість українців в 1990-ті роки, Є. Головаха та Н. Паніна номінують її як стан соціального цинізму. За Є. Головахою, «основним наслідком поширення у суспільстві соціального цинізму було руйнування основ соціальної довіри, поваги та відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми. По суті, це означало руйнування соціального капіталу, який є вирішальним фактором зростання суспільного добробуту та перспективи сталого розвитку соціуму» [2, с. 53]. Базуючись на результатах моніторин-

¹ Дослідження було проведено за участю автора в період з 23 листопада по 1 грудня 2017 р. (за репрезентативною вибіркою опитано 800 мешканців Харкова; керівник — д. с. н. О. О. Мусієздов).

² Порівняння цих масивів даних є коректним за умови усвідомлення того, що населення України в цілому та населення Харкова зокрема відрізняються щонайменше за типом поселення. Відмінності між результатами дослідження можуть бути пояснені двома чинниками: зміною часу, а звідси і вступом нової генерації до лав повнолітніх громадян України, а також специфікою міста-мегаполіса, яким є Харків.

гових досліджень, Є. Головаха формулює тезу про синдром «аморальної більшості», витоком якого є уявлення про необхідність збільшення рівня захищеності від девіантних дій оточуючих. Цей синдром є суттєвим інгібітором постматеріалістичних цінностей, оскільки призводить до акцентуації уваги перш за все на безпеці індивіда.

В інструментарії дослідження як показник рівня соціального цинізму було використано питання, сформульоване наступним чином: «В цілому, чи вважаєте ви, що більшості людей можна довіряти або, навпаки, треба бути дуже обережним в стосунках з ними?». Згідно з результатами дослідження лише 27,5 % харків'ян вважають, що більшості людей можна довіряти, натомість дві третини (66,1 %) негативно відповіли на це питання. Порівнюючи з результатами дослідження 2011 р., зазначимо, що попри низку криз та близькості Харкова до кордонів, харків'яни в цілому більше схильні до довіри оточуючим (23,3 % та 27,5 % відповідно).

Одним з суттєвих чинників формування цінностей є не лише асоціювання, але й протиставлення себе групам або практикам, що відбувається шляхом становлення соціальної дистанції. Згідно з Г. Зіммеlem, соціальна дистанція виконує функцію підтримки соціального статусу індивіда, поняття використане ним для пояснення процесів соціальної взаємодії, що відбувається на певній відстані [3, с. 412]. З метою визначення соціальних груп, відносно яких харків'яни відчувають певну соціальну дистанцію, було модифіковано шкалу Е. Богардуса: респонденти називали ті групи, з представниками яких вони не бажають проживати по сусідству.

Опитування показало, що найбільша дистанція існує відносно тих груп, для представників яких типовою є девіантна поведінка: наркомани (95,5 % респондентів не хотіли би жити з ними по сусідству) та алкоголіки (88,5 % відповідно). Щодо представників інших груп харків'яни не є настільки упередженими. Близько половини респондентів не хотіли б жити поруч к гомосексуалістами (47,8 %), третина — із людьми, хворими на СНІД (35,1 %). Відносно інших категорій дистанція є значно меншою: іммігрантів, іноземних працівників (18,8 %), людей інших рас (14 %), людей, що спілкуються іншими мовами (9,6 %), людей іншої релігії (7,1 %), переселенців з Донецької та Луганської областей або Криму (3,8 %) та пар, що живуть разом, але не одружені (3,4 %).

При порівнянні цих даних із результатами 2011 р. необхідно відзначити такі відмінності: суттєвою є розбіжність у ставленні до гомосексуалістів (62,1 % у 2011 р. та 47,8 % у 2017 р.) та людей, хворих на СНІД (52,3 % та 35,1 % відповідно). Деякі зрушення помітні і на прикладі ставлення до людей, які належать до інших релігій (15,3 % та 7,1 % відповідно) та пар, що живуть разом, але не одружені (8,6 % та 3,4 % відповідно). Отже специфічною характеристикою відчуття соціальної дистанції харків'янами є порівняно толерантніше ставлення до соціальних груп, що мають соціальні характеристики, відмінні від нормальних в уявленні харків'ян. Відсутність великої міри дистанційованості є одною з суттєвих ознак відкритості харків'ян до поширення постматеріалістичних цінностей.

В ході дослідження було проаналізовано ставлення до девіантних соціальних практик, деякі з яких є патологічними з точки зору суспільства, побудованого на традиційних цінностях. На думку Е. Дюркгейма, жорсткість ставлення до певних типів девіантної поведінки, які не пов'язані із насиллям та покарання за які регламентуються кримінальним кодексом, перевага норм репресивного права, спрямованого перш за все на покарання, в протилежність реститутивному праву, спрямованому на відшкодування шкоди, є однією з ознак розвиненого суспільства, яке характеризується домінуванням механічної солідарності [4, с. 101–104]. Синтезуючи концепцію типів соціальної солідарності із концептом постматеріалістичних цінностей Р. Інглхарта, зазначимо, що обидва соціологи протиставляють цінності економічного розвиненого (у концепції Р. Інглхарта мова йде про економічний розвиток як запоруку можливості відмови від ціннісних орієнтацій, спрямованих на забезпечення безпеки [5, с. 45]) суспільства традиційним цінностям.

Для детального аналізу був побудований індекс, в якому 1 балом позначається соціальна практика, яка ніколи не заслуговує на виправдання, 10 балами — та практика, що завжди заслуговує на виправдання. Аналіз результатів дослідження показав, що найменш толерантне ставлення простежується відносно тих практик, що пов'язані з різними формами фізичного насилля. Так, з точки зору харків'ян, такими діями, що не мають майже ніяких виправдань, є побиття чоловіком дружини (1,3 бала), насилля проти інших людей, з якими індивід не пов'язаний родинними зв'язками (1,4 бала), побиття дітей батьками (1,6 бала) та такий специфічний вид насилля, як самогубство (1,7 бала). До майже повністю несприйнятливих практик необхідно додати крадіжку чужої власності (1,4 бала) та отримання хабара при виконанні службових обов'язків (1,8 бала). Трохи більш прийнятною практикою є несплата податків в тому випадку, якщо є така можливість (2,6 бала). Друга група соціальних практик, які скоріше не мають виправдань, належать проституція (3,2 бала), гомосексуалізм (3,3 бала), проїзд без оплати в громадському транспорті (3,5 бала) та отримання державних виплат, на які у людини не має права (3,7 бала). Третя група практик не отримала однозначної оцінки з точки зору можливості їхнього виправдання: аборт (4,9 бала) та розлучення (6,5 бала). Скоріше прийнятною практикою, з точки зору харків'ян, є сексуальні відносини до шлюбу (7,1 бала).

Відзначимо відмінності даних щодо можливості знайти виправдання наведеним типам соціальних практик у порівнянні зі всеукраїнським дослідженням 6-річної давнини. Так, зафіксовано менш толерантне ставлення до побиття дітей батьками (2,3 бала в 2011 р. та 1,6 бала в 2017 р.) та крадіжки чужої власності (1,6 та 1,4 бала, відповідно). Відзначимо, що суттєві трансформації інституту сім'ї призводять до подальшої реконфігурації простору дитинства, поступовий перенос акценту з репродукування батьківських практик до вироблення самостійних конфігурацій шляхом розвитку уяви, незалежності, самовираження, надання більшої суб'єктності дитині. Репресивний контроль з боку батька, характерний для патріар-

хальної сім'ї, побудованої на традиційних цінностях, поступово відходить у минуле.

Деякі практики, з точки зору харків'ян, залишаються скоріше неприйнятними, але фіксується поступове толерування ставлення до проституції (2,5 та 3,2 бала, відповідно), гомосексуалізму (2,5 та 3,3 бала, відповідно), абортів (3,7 та 4,9 бала, відповідно), розлучення (5,4 та 6,5 бала відповідно), сексуальні стосунки до шлюбу (5,6 та 7,1 бала відповідно).

Визначаючи ступінь задоволеності харків'ян життям, яку розглянуто як показник відповідності життєдіяльності декларованим ціннісним орієнтаціям, зазначимо, що середній показник, для визначення якого був побудований відповідний індекс, за яким 1 бал відповідав альтернативі «абсолютно не задоволений», а 10 балів — «абсолютно задоволений», є трохи більшим за середній показник — 6,15 бала. Зазначимо, що ці результати майже не відрізняються від результатів, зафіксованих у всеукраїнським опитуванням 2011 р., у якому індекс був рівний 5,9 бала. Відзначимо і те, що задоволеність життям корелює із почуттям щастя (коефіцієнт Пірсона $R=0,39$ значущий на рівні 1 %).

Зазначимо, що були виявлені певні розбіжності в оцінках задоволеності фінансовим становищем сім'ї та тією позицією, що вона займає порівняно з іншими сім'ями. Побудувавши відповідні індекси, в яких 1 балом позначалося абсолютне незадоволення фінансовим становищем, а 10 балів — абсолютне задоволення, у результаті дослідження ми дійшли висновку щодо більшої незадоволеності: індекс за цим показником дорівнює лише 4,6 бала. Необхідно додати, що в процесі порівняння із результатами дослідження 2011 р. виявилось певне протиріччя: з одного боку, наявні показники задоволеності фінансовим становищем родини є трохи більшими (4,62 та 4,53 бала відповідно), з іншого боку, становище на сходінці, що позначає розбіжність у доходах, є трохи меншим. Отже було зафіксовано поступовий розрив між показниками позиції в вертикальній соціальній стратифікації суспільства та ступенем задоволеності фінансовим становищем сім'ї.

Орієнтація на власну соціальну активність є суттєвим елементом постмодерних цінностей. Зазначимо, що цей показник був вимірний за допомогою питання щодо того, чи є у респондента можливість самостійно контролювати власне життя, чи воно визначається здебільшого зовнішніми обставинами. За побудованим індексом, в якому 1 балом позначалась відповідь «зовсім немає вибору», а 10 балами — «повний вибір та контроль», харків'яни оцінюють ступінь контролю над життям як такий, що є результатом синтезу впливу і зовнішніх обставин, і власних дій (6,11 бала). Зазначимо, що в порівнянні з даними 2011 р., цей індекс є нижчим (6,11 та 6,54 відповідно), що призводить до висновку щодо уявлення харків'янами надмірної детермінації власного життя.

Суттєвим елементом соціального самопочуття є сприйняття майбутніх зрушень у повсякденному житті. Негативна оцінка та страх перед майбутнім є тим чинником, що орієнтує особистість на стратегії (само)збереження, найбільше притаманні традиційному суспільству. Аналізуючи

оцінки харків'янами майбутнього, ми схарактеризували ставлення до змін у професії, технологіях та пошани до влади. Згідно з результатами дослідження, потенційне зменшення важливості роботи у майбутньому оцінено позитивно 52,3 % харків'ян, негативно — 9,2 % харків'ян. Більш цікавою є наявність високої долі людей, які не змогли відповісти однозначно на це питання — 38,5 %. Аналізуючи значущість роботи в житті останніх, ми виявили, що 40,4 % вважають роботу дуже важливою, а 22,2 % — скоріше важливою. Ці дані є відмінними від результатів по цілому масиву (доля тих, для кого важлива перш за все робота, є меншою: 62,6 % та 77 % відповідно), але не настільки, щоб не пояснити такі результати тим, що значна частина цієї групи сприймає роботу скоріше як джерело матеріального доходу, ніж як спосіб самореалізації, оскільки не цікавиться можливими змінами обсягу часу, що витрачається на виконання професійної діяльності. Відзначимо специфіку Харкова, мешканці якого значно краще оцінюють можливість зменшення важливості роботи в майбутньому: за даними 2011 р. відзначимо, що доля українців, які позитивно оцінюють зменшення важливості роботи, є значно меншою — 32,1 %, натомість доля тих, хто негативно сприймає такі зміни, досягає 42,4 %.

Можливість збільшення уваги до розвитку технологій була позитивно оцінена 61,4 % харків'ян, що є показником, трохи меншим порівняно з даними всеукраїнського дослідження 2011 р. — 69,4 %.

Цікавим виявилось порівняння результатів досліджень за показником оцінки перспективи зростання пошани до влади. Зважаючи на нещодавнє зрушення в політичній сфері, апогеєм яких став лютий 2014 р., дані проведеного дослідження дозволяють дійти висновку щодо існування чималі долі харків'ян, які негативно оцінюють можливість укріплення авторитету влади — 11 %. Викликає тривогу наявність «пасивної більшості» (49 %), яка демонструє апатію у ставленні до політичних процесів в країні. Зазначимо, що високий рівень недовіри та неготовності до активних політичних дій є тим чинником, що перешкоджає побудові соціального капіталу, який, за Дж. Коулманом, сприяє формулюванню та встановленню соціальних норм та утворенню асоціацій [6, с. 124], а відтоді — появі активного громадянського суспільства.

З огляду на важливість дослідження процесу формування цінностей у процесі соціалізації ми проаналізували відповіді респондентів щодо того, яким саме якостям потрібно навчати дітей. Зазначимо, що відповідь на таке питання є індикатором не тільки й не стільки дійсної спрямованості виховного/соціалізаційного процесу дітей України (оскільки респонденти були не лише самі батьки) але й індикатором існуючих нормативних тверджень щодо сприйняття таких особистісних якостей, отримання яких стане в нагоді в подальшому житті дитини. Тобто ми розглядаємо питання сприйняття низки якостей, якими повинна володіти дитина, як проєктивних, що відображають думку респондентів щодо існуючих ціннісних координат українського суспільства.

Отже в інструментарії дослідження респондентам були запропоновані 11 якостей, з яких необхідно було обрати до п'яти таких, які є особливо

важливими для виховання дітей у сім'ї. Згідно з результатами нашого дослідження, найбільш важливою якістю є працьовитість, необхідність якої відмітили 81,7 % респондентів. Трохи менша доля харків'ян вважають за необхідне виховувати у дитини відповідальність — 76,9 %. Близько половини харків'ян вважають, що наступні чотири якості є майже однаково необхідними для виховання дітей, а саме: терпимість і пошана до інших людей (54,4 %), незалежність (52,7 %), самовираження (52,2 %) та рішучість (51,7 %). Серед значущих якостей також необхідно назвати ощадливість (38,3 %) та уяву (25,9 %). Інші якості вважаються менш необхідними та займають останні рангові позиції: безкорисливість (21,3 %), слухняність (16,7 %) та релігійність (10,2 %).

Порівнюючи ці результати із дослідженням, проведеним у 2011 р., відзначимо дуже значні відмінності: відрізняється оцінка восьми особистісних якостей із 11. Вважаючи за потрібне зафіксувати зміну не лише кількісних, але й якісних показників, акцентували увагу на зміні рангових позицій особистісних якостей. І якщо працьовитість та відповідальність не втрачають своїх позицій, то терпимість та пошана до інших вже не займають однозначно третю позицію. По-перше, оцінка необхідності цієї якості трохи зменшується (з 59,7 % до 54,4 %), по-друге, до неї за значущістю долучаються такі якості, що відповідають постмодерністським цінностям (за Р. Інглхартом), а саме самовираження (зростання з 32,1 % до 52,2 %; з 8-ї рангової позиції до 3-6-ї), рішучість (з 38,9 % до 51,7 %; з 7-ї рангової позиції до 3-6-ї) та незалежність (з 42,5 % до 52,7 %; рангова позиція практично не змінилась). Одночасно зафіксовано зниження важливості особистісних якостей, які пов'язані з орієнтацією на збереження, а саме слухняність (від 42,8 % до 16,7 %; з 4-6-ї рангової позиції до 10-ї) та ощадливість (від 44,7 % до 38,3 %; з 4-6-ї рангової позиції до 7-ї). Звернемо увагу і на втрату позицій релігією (з 23,1 % до 10,2 %), відмінності в оцінках необхідності виховання в межах якої, на наш погляд, пояснюються скоріше урбаністичним характером поселення харків'ян, ніж реальним зниженням значущості такої традиційної цінності за останні 6 років.

Результати дослідження дозволили зафіксувати трансформацію ціннісних орієнтацій харків'ян щодо виховання особистісних якостей їхніх дітей. Ці зміни не є кардинальними (перші рангові місця зберігаються та не втрачають своїх позицій навіть у кількісному вимірі), однак одночасно відбувається поступове зниження значущості якостей, які змістовно пов'язані із традиційними цінностями (слухняність та релігійність) або орієнтацією на безпеку та збереження (ощадливість). На наш погляд, такі результати дозволяють зробити прогноз щодо поступового зростання важливості постматеріалістичних цінностей в житті харків'ян у середньо- та довгостроковій перспективі в разі відсутності значного економічного погіршення, яке, за словами Р. Інглхарта та К. Вельцеля, суттєво обмежує об'єктивні можливості свободи вибору.

Отже було зафіксовано, що ціннісна ієрархія мешканців Харкова знаходиться відносно ближче до полюсу традиційних цінностей. В той же час маємо змістовну невідповідність показників ціннісних зрушень: з одного

боку, політична та економічна криза призводить до повільного зміщення ціннісного простору до традиційних та модерних цінностей в короткотривалій перспективі, з іншого, маємо зазначити більшу відповідність спрямованості особистісних якостей, що приписані дітям, до постматеріалістичного вектора, що має потенціал актуалізації у середньо- та довгостроковій перспективі. Більш детальний аналіз розриву цінностей по-колінь, що фіксується зі слів «батьків», потребує подальших ґрунтовних розробок.

Список використаних джерел і літератури

1. WVS Documentation Wave 6 (2010–2014). World Values Survey. — Way of access: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp> (13.11.2017).
2. Головаха Є. Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. — 2014. — Way of access: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)_6).
3. Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования. *Зиммель Г. Избранное. Созерцание жизни*. — Москва: Юрист, 1996. — С. 301–465.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. — Москва: Канон, 1996. — 432 с.
5. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития. — М.: Новое издательство, 2011. — 464 с.
6. Коулман Д. Капитал социальный и человеческий: Общественные науки и современность. — 2001. — № 3. — С. 121–139.
7. Мусієздов О. О. Миська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. — 348 с.
8. Панина Н. В. Образ жизни и психологическое состояние населения Украины в условиях перехода от тоталитаризма к демократии. *Панина Н. В. Избранные труды по социологии*: в 3 т. — Т. 2: Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / сост. и ред. Е. И. Головаха. — К.: Факт, 2007. — С. 9–176.
9. Панина Н. В. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании. *Социологический журнал*. — 2006. — № 3–4. — С. 102–126.
10. Шестаковский О. П., Білоус Є. В. Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку: наукова доповідь / за ред. О. М. Балакіревої; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів НАН України». — К., 2015. — 36 с.

References

1. WVS Documentation Wave 6 (2010–2014). Accessed November 13, 2017. [WVSDocumentationWV6.jsp](http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp)
2. Golovaha, Yevhen «Social'ny'j cy'nizm i anomiya v ukrayins'komu suspil'stvi: zagal'na dy'namika i ostanni zminy». *Ukrayins'ke suspil'stvo: monitory'ng social'ny'x zmin* (2014). [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)_6).
3. Zimmel', Georg «Sotsial'naya differentsiatsiya. *Sotsiologicheskie i psikhologicheskie issledovaniya*» Izbrannoe. Sozertsanie zhizni. Moskva: Yurist, 1996: 301–465.
4. Dyurkgejm, Emile «O razdelenii obshhestvennogo truda». Moskva: Kanon, 1996
5. Ingkharth, Ronald ta Vel'tsel', Kristian «Modernizatsiya, kul'turnye izmeneniya i demokratiya. Posledovatel'nost' chelovecheskogo razvitiya». Moskva: novoe izdatel'stvo, 2011
6. Koulman, James «Kapital sotsial'nyj i chelovecheskiy» Obshhestvennye nauki i sovremenost':3 (2001): 121–139.
7. Musiyezdov, Oleksiy «Mis'ka identy'chnist' u (post)suchasnomu suspil'stvi: ukrayins'ky'j dosvid : monografiya» Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2016

8. Panina, Natal'ya «Obraz zhizni i psikhologicheskoe sostoyanie naseleniya Ukrainy v usloviyakh perekhoda ot totalitarizma k demokratii» Izbrannyye trudy po sotsiologii : v 3 t. — T. 2 : *Teoriya, metody i rezul'taty sotsiologicheskogo issledovaniya obraza zhizni, psikhologicheskogo sostoyaniya i sotsial'nogo samochuvstviya naseleniya*, Kyiv : Fakt, 2007: 9–176.
9. Panina, Natal'ya ta Golovakha, Evgenij «Natsional'naya tolerantnost' i identichnost' v Ukraine: opyt primeneniya shkaly sotsial'noj distantsii v monitoringovom sotsiologicheskom issledovanii» *Sotsiologicheskij zhurnal*: 3–4 (2006): 102–126.
10. Shestakovs'kyj, Oleksiy ta Bilous, Yevgen Bazovi kul'turni osobly'vosti ukrayins'kogo suspil'stva i mozhly'vosti yix vy'kory'stannya dlya social'no-ekonomichnogo rozvy'tku: naukova dopovid' Kyiv, 2015.

Стаття надійшла до редакції 04.09.2018

Борисов Р. И.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
ауд. 350, пл. Свободы, 6, г. Харьков, 61022, Украина
+380992021097, e-mail: r.i.borysov@karazin.ua

ДИНАМИКА ЦЕННОСТНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ЖИТЕЛЕЙ МЕГАПОЛИСА (НА ПРИМЕРЕ г. ХАРЬКОВА)

Резюме

В статье анализируются динамика и факторы ценностных сдвигов жителей Харькова. Указана актуальность исследования городской социокультурной среды как пространства выработки специфических ценностей городских сообществ. Проанализировано специфическое положение Харькова как города, исторически находящегося в условиях пограничья. В качестве эмпирической базы проанализированы результаты регионального исследования «Традиционные, современные и постмодернистские ценности в украинском мегаполисе (пример Харькова)», в котором для оценки направленности трансформации ценностей использована методология Р. Инглхарта. Определение динамики трансформации ценностей опиралось на результаты всеукраинского опроса 2011 г., проведенного с использованием той же методологии. Среди показателей ценностной трансформации рассмотрены социальное самочувствие, степень социальной дистанции от других социальных групп, отношение к девиантным практикам, степень удовлетворенности жизнью и финансовым положением, наличие возможности самостоятельно внедрять изменения в своей жизни, оценка возможных изменений в будущем. Сделан вывод о сравнительно меньшей степени неприятия жителями мегаполиса девиантного поведения и групп людей, которые их продуцируют, что свидетельствует об открытости к постматериалистическим ценностям. Зафиксирован постепенный разрыв между показателями позиции в вертикальной социальной стратификации общества и степенью удовлетворенности финансовым положением семьи. Указано и обосновано несоответствие направленности трансформации ценностей жителей мегаполиса в краткосрочной и долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: ценности, город, социокультурное пространство, методология Р. Инглхарта.

Borysov R. I.

Department of Sociology, The School of Sociology, V. N. Karazin
Kharkiv National University
r. 350, Svobody sq., 6, Kharkiv, 61022, Ukraine,
+380992021097, e-mail: r.i.borysov@karazin.ua

DINAMICS OF VALUES TRANSFORMATIONS OF CITIZENS OF METROPOLIS (EXAMPLE OF KHARKIV)

Summary

The article presents the results of analyze the dynamics and factors of the value changes of the inhabitants of Kharkiv. The relevance of the study of urban socio-cultural environment as a space for the development of specific values of urban communities has been pointed out. The specific position of Kharkiv as a city that is historically located in the boundary conditions was analyzed. The results of the regional research «Traditional, Modern and Postmodern Values in the Ukrainian Megapolis (example of Kharkiv)» have been analyzed as an empirical base, in which the R. Inglehart's methodology was used to assess the orientation of the transformation of values. The definition of the dynamics of the transformation of values was based on the results of the Ukrainian research that was conducted in 2011, carried out according to the same methodology. Among the indicators of value transformation were used social well-being, the measure of social distance from other social groups, the relation to deviant practices, the degree of satisfaction with life and financial position, the ability to independently implement change in their own lives, an assessment of possible changes in the future. It is concluded that relatively less rejection of the inhabitants of the megalopolis of deviant behavior and the groups of people surrounding them testifies to openness to post-materialist values. There is a gradual gap between the indicators of the position in the vertical social stratification of society and the degree of satisfaction with the financial situation of the family. The mismatch of the direction of the transformation of the values of the inhabitants of the metropolis in the short and long term is pointed out and substantiated.

Key words: values, city, sociocultural space, R. Inglehart's methodology

УДК 316.312

Борщ К. К.

канд. соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
кафедра соціології та соціальної роботи
пл. Лаборця, буд. 9, м. Ужгород, 88017, Україна
+380505235537, k.borsch@uzhnu.edu.ua
DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1\(30\).144509](http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1(30).144509)

ПОРТРЕТ СУЧАСНОЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ СІМ'Ї В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ

Сім'я — це складне соціокультурне явище. Специфіка і унікальність її полягає в тому, що вона фокусує в собі практично всі аспекти людської життєдіяльності і виходить на всі рівні соціальної практики: від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного. Сімейно-шлюбні відносини являють собою інтерес для дослідження, оскільки сім'я є одним з фундаментальних інститутів суспільства. Інститут сім'ї відіграє важливу роль в системі відтворення населення і життєзабезпечення основних потреб суспільства в галузі регулювання соціальних відносин, соціалізації індивідів, їх морального і фізичного самопочуття, життєвої самореалізації. Одночасно сім'я виступає малою групою — найбільш згуртованим і стабільним осередком суспільства. Протягом свого життя людина входить до складу безлічі різних груп — у групу однолітків або друзів, шкільний клас, трудовий колектив, спортивну команду — але лише сім'я залишається тією групою, яку вона ніколи не покидає.

Ключові слова: інститут сім'ї, сучасна сім'я, трансформація, суспільство.

У ході культурно-історичного розвитку змінювалися як форми сімейно-шлюбних відносин, так і сам зміст цих відносин, зокрема між чоловіком і дружиною. Розгляд причин виникнення тих чи інших форм шлюбу становить інтерес для культурно-історичного аналізу, розгляду причин кризи сім'ї в даний час.

Разом з тим, між процесами кризи та еволюції, представленими у науковій літературі як протилежні, існує тісний зв'язок і залежність, які обумовлюють сучасний стан сімейно-демографічної та соціальної сфер українського суспільства.

Сім'я на сучасному етапі зазнає радикальних змін своїх функцій та форм сімейного життя. Все більшого поширення набуває неповна і позашлюбна сім'я, збільшується вік вступу у шлюб, знижуються показники народжуваності, відбувається передача реалізації базових функцій сім'ї соціальним інститутам, зростає число конфліктів між членами сім'ї через різне розуміння сімейних цінностей та різне сприйняття розподілу ролей. Все це наштовхує на необхідність дослідження даних питань задля попередження конфліктних ситуацій у шлюбно-сімейних стосунках та полегшення переходу до нових, адаптованих до сучасних умов форм сімейного життя [1, с. 56].

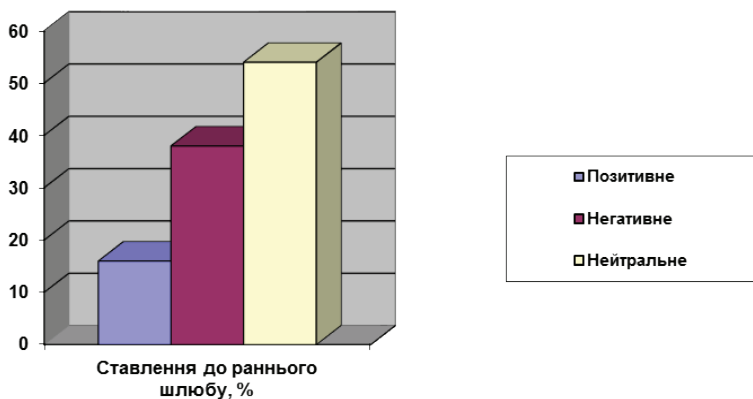
Зарубіжний та вітчизняний досвід засвідчує, що сім'я, яка є основною ланкою суспільства, має визначальний вплив на формування соціальної напруженості цього суспільства. Оскільки стан сім'ї (соціально-економічний, психологічний тощо) може змінюватися, то і соціальна напруженість в залежності від особливостей його зміни може зростати або спадати. В наш час відбуваються процеси трансформації сім'ї. Ось чому так важливо відслідкувати особливості протікання цих процесів, щоб контролювати їх вплив на соціальну напруженість у суспільстві [2, с. 75].

Процеси трансформації інституту сім'ї в сучасному суспільстві очевидні, і цей факт не викликає ні в кого сумнівів. Різні лише думки щодо оцінки глибини змін, яких зазнає сучасна сім'я.

Одні соціологи вважають, що сім'я досягла стану глибокої кризи і цей процес незворотній. Інші вважають, що сім'я швидше перебуває в процесі трансформації, ніж у занепаді. Слід пам'ятати, що сім'я як соціальний інститут пройшла тривалий шлях розвитку та адаптації до всіляких умов існування, відрізняється гнучкістю і стійкістю. Пророцтва її загибелі відображають скоріше тривогу дослідників, а не реальну ситуацію. Зрештою ознак повного знищення сім'ї не спостерігається [3, с. 35].

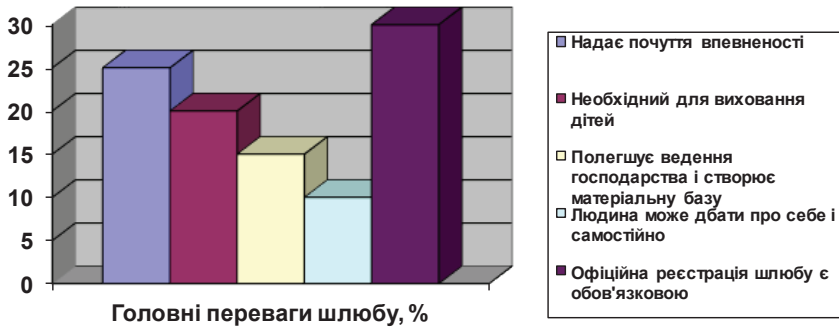
Проведене в межах Закарпатської області дослідження показало деякі цікаві факти щодо ставлення молоді до шлюбу.

Ставлення до раннього шлюбу в основному нейтральне (54 %), хоча вважають, що це нетривалі шлюби. Позитивно (16 %) відповідали в основному молоді люди до 25 років, негативно відповіли 38 % респондентів.

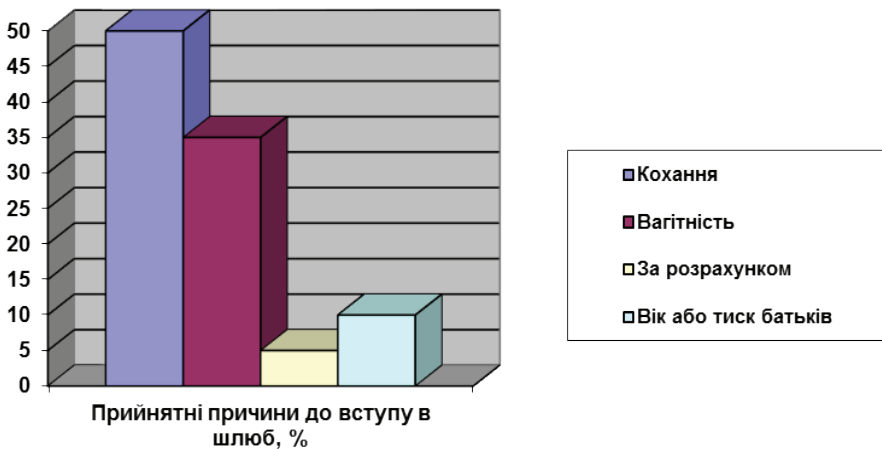

Ставлення респондентів до громадянського шлюбу та дошлюбного співжиття виявилось досить позитивним, але переважна більшість «за» була від респондентів віком 18–25 років. При цьому досвід співжиття до шлюбу є у 37 % респондентів, з них 25 % зараз у шлюбі.

Щодо переваг офіційного шлюбу респонденти відмітили те, що він надає почуття впевненості (25 %) та необхідний для виховання дітей (20 %); полегшує ведення господарства і створює матеріальну базу — 15 %. 10 % респондентів вважають, що людина може дбати про себе і самостійно. Обов'язковою офіційну реєстрацію вважають 30 % опитаних.

Серед прийнятних причин до вступу в шлюб переважає кохання (50 %), вагітність обрали 35 %, 5 % обрали варіант за розрахунком, ще 10 % відмітили вік та тиск батьків.

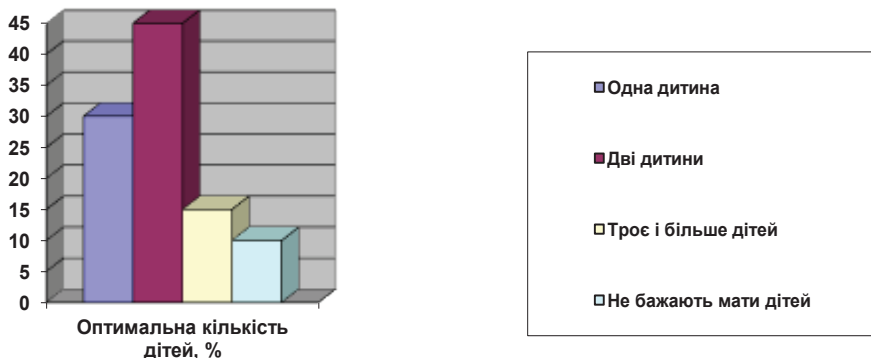
Оптимальний вік для вступу в шлюб, на думку респондентів, — 20–25 років (65 %), ще 20 % відмітили варіант до 20 років, 10 % проголосували за варіант 25–30 років, 5 % — за шлюб після 30 років.

Щодо оптимальної кількості дітей, то переважає варіант двоє (45 %), на другому місці одна дитина — 30 %, 15 % бажає трьох і більше дітей. 10 % не бажають мати дітей (55 % з них обґрунтували це тим, що діти заважатимуть кар'єрі, 25 % — не залишиться часу на себе, 20 % — особисті причини).

Розвиток сім'ї переживає на даному історичному етапі кризу, роздільна здатність якої зумовить народження нового типу сім'ї, відмітними особливостями якої стануть нова функціонально-ієрархічна структура і новий тип відносин між подружжям.

Проте тенденція до егалітаризації має й негативні сторони. Сучасна науково-технологічна революція перетворила шлюб з економічного інституту на морально-правовий. У той же час в такій середньорозвинутій країні, як Україна, несиметричність сімейних відносин все-таки ще має місце за

рахунок того, що чоловічі сімейні обов'язки (добувати їжу, будувати житло, заготовлювати дрова тощо) канули в небуття, а жіночі (приготування їжі, утримання будинку, чоловіка та дітей) залишилися. Ситуація, коли чоловік не бере участі в домашніх справах, часто призводить до розлучення. З десяти випадків розлучень в семи з них ініціатором виступає жінка [5, с. 47].

Говорячи про розлучення, важливо згадати, що однією з основних причин цього респонденти під час опитування назвали насилля. Мається на увазі як фізичне, так і моральне насилля. Питання про те, що саме включати в зміст поняття «жорстоке поводження» з дітьми, залишається відкритим. Залежно від ступеня благополуччя суспільства психологи пропонують зараховувати до жорстокого поводження широкий спектр проявів батьківської поведінки: від прямої фізичної агресії, сексуального насильства, незадоволення основних життєвих (вітальних) потреб дитини до холодного ставлення батьків до дитини, нестачі емоційної близькості й прихильності.

Покращення становища сім'ї та пильний контроль і запобігання сімейним конфліктам є необхідним також для попередження розлучень, адже їх соціальні наслідки є масштабними [4, с. 75]:

- 1) більша частина розлучених чоловіків і жінок тривалий час не мають загалом змоги чи бажання вступити у повторний шлюб;
- 2) низька народжуваність (можливості дітонародження розлучених жінок залишаються нереалізованими, що негативно впливає на процеси розширеного відтворення населення), збільшується кількість неповних сімей, у яких дитина виховується одним із батьків;
- 4) із зростанням кількості розлучень зросло число людей, які не бажають після розлучення вступати у повторний шлюб;
- 5) розлучення важко позначається на моральному стані дітей;
- 6) після розлучення людина починає вести себе всупереч загальноприйнятим нормам, намагаючись угамувати своє горе пияцтвом або компенсувати втрату сім'ї збільшенням частоти сексуальних контактів;
- 7) зниження трудової активності;
- 8) висока ймовірність нервових стресів і психічних розладів.

Негативні наслідки розлучення впливають на життя всіх членів сім'ї, проте найбільше в такій ситуації страждають, звичайно ж, діти. Кількість неповних сімей, в яких виховуються неповнолітні діти, в Україні така велика (кожна четверта сім'я), що може розцінюватися як порушення природного середовища розвитку і виховання дитини. Це, в свою чергу, веде до дитячих правопорушень. Так, 90 % рецидивістів почали свою злочинну діяльність з дитячих років, а багато з них вирости в неповних сім'ях.

Основним напрямком соціально-демографічної політики щодо зміцнення шлюбу і сім'ї, попередження розлучень має стати морально-психологічне оздоровлення суспільства, допомога подружжю в кризових сімейних ситуаціях. І мова тут повинна йти не тільки про допомогу так званім «неблагополучним» сім'ям, а про допомогу емоційно здоровим і стійким сімейним спілкам.

Адже тільки у випадку, коли потенційні батьки будуть вважати шлюб і велику родину більш привабливими як спосіб життя, будуть бачити в дітях не конкурентів у володінні життєвими благами, а незрівняну цінність, можна розраховувати на певне поліпшення демографічної ситуації в Україні.

Список використаних джерел і літератури

1. Яблонська Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні. *Український соціум*. — 2004. — № 2 (4). — С. 80–84.
2. Дармодехин С. В. Семья в системе социальных отношений современного общества. *Мир психологии*. — 2008. — № 3. — С. 159.
3. Митрикас А. А. Семья как ценность: состояние и перспективы ценностного выбора в странах Европы. *Социологические исследования*. — 2004. — № 5.
4. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: Основа-Принт, 2009. — С. 74–82.
5. Буленко Т. В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. Максименка С. Д. — К., 2001. — Т. III, ч.4. — С. 20–24.

References

1. Yablonska T. M. Aktual'ni problemy' doslidzhen' suchasnoyi simyi v Ukrayini. T. M Yablonska. *Ukrayinskij socium*. — 2004. — # 2 (4). — С. 80–84
2. Darmodexyn S. V. Semya v systeme socyálnix otnosheny i sovremennogo obshhestva. S. V. Darmodexy'n. *Mir psichologyy*. — 2008. — #3. S. 159
3. Mytrykas A. A. Semya kak cennost': sostoyanye y' perspektivy cennostnogo vibora v stranax Evropi. *Socyyologicheskyy issledovaniya*. 2004. — #5.
4. imya ta simejni vidnosyny v Ukrayini: suchasnyj stan i tendenciyi rozvytku. — K.: TOV «Osnova-Prynt», 2009, S. 74–82.
5. Bulenko T. V. Tendenciyi rozvytku ukrayinskoyi simyi ta yiyi problemy' na suchasnomu etapi. *Zbirnyk naukovy'x prac' Instytutu psy'xologiyi im. G. S. Kostyuka APN Ukrayiny'* Za red. Maksy'menka S. D. — K., 2001. — t.III, ch.4. — S. 20–24

Стаття надійшла до редакції 05.09.2018

Борщ К. К.

Ужгородський національний університет
пл. Лаборця, буд. 9, м. Ужгород, 88017, Україна
+380505235537, k.borsch@uzhnu.edu.ua

ПОРТРЕТ СОВРЕМЕННОЙ ЗАКАРПАТСКОЙ СЕМЬИ В УКРАИНСКОМ ТРАНСФОРМИРУЮЩЕМСЯ ОБЩЕСТВЕ

Резюме

Семья — это сложное социокультурное явление. Специфика и уникальность ее заключается в том, что она фокусирует в себе практически все аспекты человеческой жизнедеятельности и выходит на все уровни социальной практики: от индивидуального до общественно-исторического, от материального к духовному.

Развитие семьи переживает на данном историческом этапе кризиса разрешение которого приведет к рождению нового типа семьи, отличительными особенностями которой станут новая функционально-иерархическая структура и новый тип отношений между супругами.

Процессы трансформации института семьи в современном обществе очевидны, и этот факт не вызывает ни у кого сомнений. Различны лишь оценки глубины изменений, которые испытывает современная семья. Следует помнить, что семья как социальный институт прошла долгий путь развития и адаптации к различным условиям существования, отличается гибкостью и устойчивостью

Семья на современном этапе претерпевает радикальные изменения своих функций и форм семейной жизни. Все большее распространение получает неполная и внебрачная семья, увеличивается возраст вступления в брак, снижаются показатели рождаемости, происходит передача реализации базовых функций семьи социальным институтам, растет число конфликтов между членами семьи из-за разного понимания семейных ценностей и разного восприятия распределения ролей. Все это наталкивает на необходимость исследования данных вопросов для предупреждения конфликтных ситуаций в брачно-семейных отношениях, и чтобы облегчить переход к новым, адаптированным к современным условиям формам семейной жизни.

Ключевые слова: институт семьи, современная семья, трансформация, общество.

Borshch K.

Uzhhorod National University
Laborca 9, м. Uzhgorod, 88017, Ukraine
+380505235537, k.borsch@uzhnu.edu.ua

PORTRAIT OF THE MODERN TRACARPATHEAN FAMILY IN UKRAINIAN SOCIETY TRANSFORMED

Summary

Family is a complex socio-cultural phenomenon. Specificity and uniqueness of it lies in the fact that it focuses in itself almost all aspects of human life activity and goes to all levels of social practice: from the individual to the socio-historical, from the material to the spiritual. Family-marriage relations are of interest for research, since the family is one of the fundamental institutions of society. During his life a person is a member of many different groups of peers or friends, the school class, the work collective, the sports team — but only the family remains the group that he never leaves.

The development of the family is experiencing a crisis at this historic stage, the resolution of which will lead to the birth of a new type of family, the distinctive features of which will be the new functional-hierarchical structure and a new type of relationship between the spouses.

The processes of transforming the family institution into modern society are evident, and this fact does not cause any doubts. Various thoughts are in the assessment of the depth of change experienced by the modern family. It should be remembered that the family as a social institution has gone a long way in developing and adapting to different conditions of existence, characterized by flexibility and stability.

The family at the present stage undergoes radical changes in its functions and forms of family life. The incomplete and illegitimate family is becoming more widespread, the age of marriage, the lowering of birth rates, the transfer of the realization of the basic functions of the family to social institutions, the growing number of conflicts between family members due to different understanding of family values and different perceptions of the distribution of roles. All this makes it necessary to study these issues in order to prevent conflict situations in marriage and family relations and to facilitate the transition to new forms of family life adapted to modern conditions

Key words: institute of family, modern family, transformation, society.

УДК 316.334.2

Варга Н. І.

канд. соц. наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
вул. Університетська, 14, каб. 218, 88000, Ужгород
тел. +38 (0312) 64–03–14; e-mail: nataliya.varha@uzhnu.edu.ua
DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1\(30\).145212](http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1(30).145212)

НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТІСТЬ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЗРІЗ

Сучасні реалії ринку праці в Україні містять неформальну складову, адже значна кількість населення працює неофіційно або напівофіційно (виплата заробітної плати в конверті). В статті представлено соціально-економічний зріз статистичних показників поширення неформальної зайнятості. Досліджено основні сфери, вікові характеристики та територіальне розміщення неформально зайнятих осіб в Україні впродовж 2009–2017 рр. Визначено наслідки поширення неформальної зайнятості як форми вимушеної адаптації населення в умовах несприятливої соціально-економічної ситуації. Доведено, що неформальна зайнятість може бути наслідком як соціальної ексклюзії, так і добровільного виходу за межі формально інституціоналізованої економічної діяльності. Досліджено можливі негативні наслідки поширення неформальної зайнятості для держави та суспільства в цілому (соціальна незахищеність, несплата податкових відрахувань), а також її позитивний вплив на локальному рівні (гнучкість, самозайнятість, мікропідприємництво, дистанційність).
Ключові слова: неформальна зайнятість, ринок праці, соціальні ризики, гнучкість, самозабезпечення.

Постановка проблеми. У більшості країн Центральної та Східної Європи при переході від адміністративно-командної до ринкової моделі економіки (і навіть дещо раніше) склалася ситуація, коли частина економічно активного населення, виходячи з ринкової кон'юнктури, вдалася до самостійного вирішення таких питань, як працевлаштування та отримання доходу. Виробничі одиниці, що утворювалися внаслідок цього, знаходилися у власності та використовувалися з метою виробництва товарів чи надання послуг однією або кількома особами, які не мають достатнього капіталу, кваліфікації чи доступу до сучасних технологій і, відповідно, не можуть конкурувати з юридичними особами на ринку товарів та послуг.

За часів планової економіки така зайнятість вважалася нелегальною та була забороненою, стосувалася таких сфер як «спекуляція» (купівля та перепродаж дефіцитних товарів за завищеними цінами), репетиторство, ремонт автомобілів, відкриття підпільних підприємств з виробництва та реалізації товарів та послуг масового попиту.

За даними Державної служби статистики України, у 2018 р. кількість осіб, охоплених неформальною зайнятістю, становить 4,3 млн осіб або 26,4 % від загальної кількості зайнятого населення (наприкінці 2014 р. цей показник становив 25,1 %). Порівнюючи тенденції розвитку формаль-

ної та неформальної зайнятості в Україні за останні три роки, слід зазначити їх протилежну спрямованість. Якщо рівень неформальної зайнятості населення з початку 2013 р. до середини 2015 р. зріс на 2,8 %, то кількість офіційно працевлаштованих осіб за цей період скоротилася на 2,3 %.

Загалом протягом останнього десятиліття рівень формальної зайнятості населення віком 15–70 років в Україні зменшився на 0,7 % (з 57,7 % до 57,0 %). У той же час частка неформально зайнятих осіб цієї вікової категорії зросла в 1,2 раза (з 21,5 % в 2005 р. до 26,4 % — в 2015 р.) [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема регулювання ринку праці, відтворення трудового потенціалу приділено багато уваги в роботах С. Вільямса, М. Армстронга, Д. Гелбрейта, Р. Еренбурга, Дж. Кейнса, К. Макконнелла, А. Оукена, П. Самуельсона, В. Марцинкевича, А. Рофе, А. Сміта, а також у працях українських вчених: О. Амоші, А. Базилюк, Д. Богині, І. Бондар, О. Грішнєвої, Т. Заяць, А. Колота, О. Кузнєцової, Е. Лібанової, О. Новикової та ін.

Теоретичні і практичні аспекти самозайнятості, неформальної зайнятості населення висвітлюються у роботах В. Гімпельсона, Р. Капельюшнікова, Т. Базиленко, Д. Стребкова, П. Петракова. Серед українських вчених, що зробили вагомий внесок у дослідження причин виникнення неформальної зайнятості, слід виділити праці С. Бандура, І. Гнибіденка, Е. Лібанової, О. Макарової, П. Саблука, М. Соколик, В. Юрчишина та ін.

Метою дослідження є аналіз соціально-економічних показників поширення неформальної зайнятості в Україні.

Виклад основного матеріалу. Вагомою складовою тіньової зайнятості виступає поширена в Україні практика «сірої» заробітної плати. До цієї категорії залучена значна кількість зайнятих у формальному секторі економіки осіб, що генерує ризики розвитку соціально-економічної сфери в країні та виступає гальмом на шляху підвищення добробуту населення. Загалом, за оцінками фахівців, на сьогоднішній день в Україні у результаті розповсюдження тіньового сегмента ринку праці від 30 до 50 % фонду заробітної плати є неофіційним, що дорівнює приблизно 200 млрд грн. Це означає, що щорічно бюджетні надходження зменшуються приблизно на 30 млрд грн, фонди соціального страхування недоотримують від 70 до 90 млрд грн, у тому числі пенсійний фонд — близько 70 млрд грн [2]. Проте особи, які частково чи повністю не сплачують страхових внесків, користуються безоплатними медичними послугами, одержують інші соціальні виплати (у зв'язку із народженням дитини, безробіттям, статусом мало-забезпеченої сім'ї тощо). Усі ці виплати лягають додатковим тягарем на фонд соціального страхування та державний бюджет України. В перспективі цей тягар ставатиме більш відчутним внаслідок збільшення кількості осіб пенсійного віку або отримання інвалідності. При цьому частина цих людей не сплачували внески до страхових фондів в період своєї трудової діяльності.

Важливим компонентом функціонування сучасного українського суспільства є залученість населення до неформальної зайнятості. У загальній кількості зайнятого населення у дванадцяти регіонах країни частка не-

формально зайнятих осіб не перевищувала середній показник по Україні (22,7 %). Найвище значення цього показника спостерігалось у Чернівецькій області (50,9 %), а найменше — в Київській (9,4 %) (табл.1).

У цілому територіальний розподіл масштабів поширення неформальної зайнятості демонструє її зосередженість переважно в регіонах, де переважає аграрне виробництво. Крім того, значна частина мешканців західних регіонів перебуває в трудовій міграції, що не відображається в офіційній статистиці ринку праці. Обмежена кількість вакансій у легальному секторі економіки, низький рівень офіційних прибутків, географічна близькість з країнами Західної Європи — всі ці фактори призводять до масової трудової міграції. На сьогоднішній день Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі [3].

Отже рівень і обсяги участі у неформальному секторі економіки не тільки виступають суттєвим фактором загального показника зайнятості у національній економіці, а й спричиняють суттєві відмінності у структурі зайнятості окремих регіонів країни.

Таблиця 1

Неформальна зайнятість населення за регіонами 2017 року

%	Регіон	Показники
1–10	Київська	9,4
	Харківська	11,0
10–20	Донецька	13,3
	м. Київ	13,5
	Дніпропетровська	14,2
	Полтавська	14,3
	Кіровоградська	18,8
	Чернігівська	19,2
	20–30	Львівська
Одеська		21,3
Запорізька		22,1
Волинська		22,1
Хмельницька		23,8
Тернопільська		24,2
Черкаська		24,3
Житомирська		25,7
Миколаївська		26,9
Закарпатська	27,5	
30–40	Сумська	32,7
	Вінницька	33,2
	Луганська	35,8
40–50	Херсонська	40,4
	Рівненська	48,8
	Івано-Франківська	48,9
	Чернівецька	50,9

Сільське, лісове та рибне господарство є основними видами діяльності неформально зайнятого населення (42,7 %). Іншими поширеними видами економічної діяльності населення цієї категорії є гуртова та роздрібна торгівля (19,5 %) та будівництво (15,3 %) (діаграма 1) [1].

Діаграма 1

**Неформальна зайнятість населення
за видами економічної діяльності в 2017 році
(у % до усього неформально зайнятого населення)**

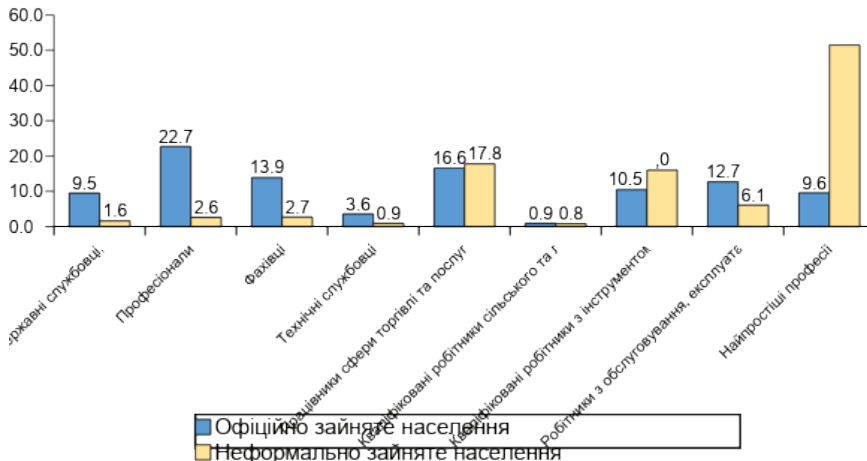

Неформальна зайнятість переважає серед осіб з низьким рівнем освіти, які займаються фізичною або низькокваліфікованою працею. Частка неформально зайнятого населення серед працівників найпростіших професій є значно вищою, ніж серед офіційно зайнятого населення (51,5 % проти 9,6 %) (діаграма 2).

Діаграма 2

**Формальна та неформальна зайнятість населення
за професійними групами у 2017 році**

(у % до кількості зайнятого населення за типом робочого місця)

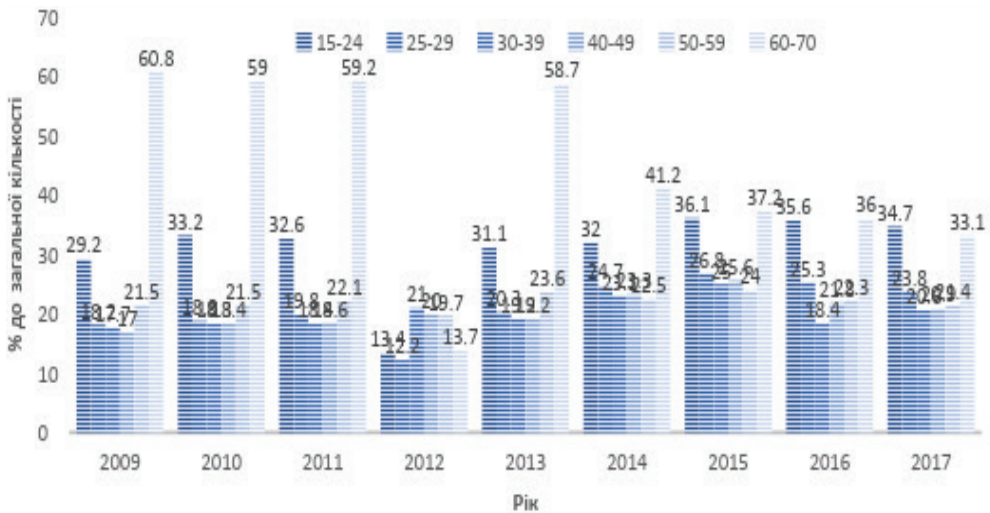

Найбільше розповсюдження неформальна зайнятість отримує серед молоді віком 15–24 років та осіб пенсійного віку. Значна частина молоді поєднує навчання і роботу без юридичної реєстрації. Серед осіб пенсійного віку неформальна зайнятість спричинена низькими пенсіями, поширеніс-

тую бідності та бажанням отримати додаткові засоби і джерела прибутку. Бажання продовжити трудову діяльність змушує осіб старшого працездатного віку погоджуватись на неформальну зайнятість, працювати на посадах, що не приваблюють молодих спеціалістів, та за мінімальну оплату [1].

Діаграма 3

Вікові характеристики неформально зайнятих в Україні
(у % до кількості зайнятого населення за типом робочого місця)

Важливим чинником, що впливає на поширеність неформальної зайнятості, є рівень освіти. За офіційними даними, рівень неформальної зайнятості скорочується зі зростанням рівня освіти, як у міській, так і в сільській місцевості. У 2017 р. серед неформально зайнятого населення дві третини (66,6 %) склали особи з професійно-технічною та повною загальною середньою освітою, а серед офіційно зайнятого населення переважали особи з вищою освітою (включаючи повну, базову та неповну вищу освіту) (61,5 %) (діаграма 3).

Неформальна зайнятість найбільше поширена серед представників чоловічої статі, що спричинено власне сферами зайнятості (будівництво, сільське господарство, торгівля). Однак в офіційній статистиці не відображено відсоток самозайнятості жінок в домогосподарстві.

Неформальна зайнятість в Україні поширена переважно серед сільського населення (39,6 %), тоді як відповідний показник для міського населення становить 15,3 %. Основну частину такої зайнятості в сільській місцевості становлять особисті селянські господарства. Саме там переважає фізична низькопродуктивна праця, що сприяє тінізації процесів виробництва та збуту аграрної продукції та зростанню навантаження на соціальні фонди. Основною причиною значного поширення неформальної зайнятості в сільській місцевості є брак альтернативи зайнятості в особистих підсобних селянських господарствах.

Діаграма 4

Діаграма 5

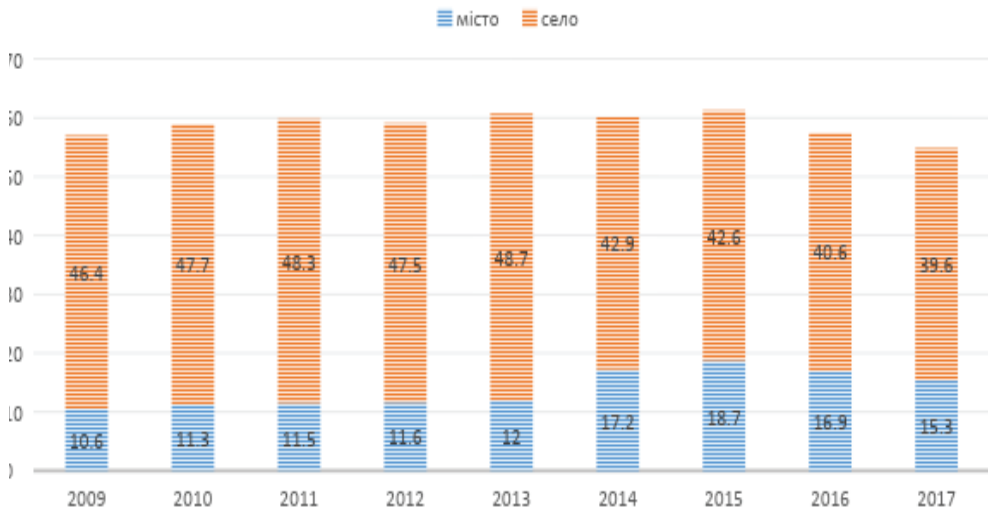
Неформальна зайнятість продовжує відігравати важливу роль в забезпеченні засобів виживання для більшості домогосподарств. Варто відзначити, що деякі причини участі в неформальній зайнятості, характерні для одних видів діяльності (художники, співаки, юристи, лікарі), повністю не відповідають іншим видам такої діяльності (торгівля на ринку, збиральництво, вигодовування і продаж худоби). Неформальна зайнятість, яка розглядалась як «прихисток» для низькокваліфікованих працівників, зараз перетворилася на альтернативний варіант зайнятості зі своїми специфічними характеристиками та ознаками.

Нездатність або небажання отримати офіційну реєстрацію значної частини неформально зайнятих осіб виступає перепорою у функціонуванні

офіційної економіки. Причому 80–90 % всіх неформально зайнятих концентруються саме на дрібних підприємствах, де працює 5 і менше працівників. Варто відзначити, що у неформальних підприємств відсутня можливість отримати кредитні ресурси, використовувати новітні технології, інвестувати в підготовку та підвищення кваліфікації своїх працівників. Зайнятість в неформальній сфері економіки також характеризується значною плінністю кадрів.

Діаграма 6

Статеві характеристики неформально зайнятих
(у % до кількості зайнятого населення за типом робочого місця)

Крім того, функціонування неформальної зайнятості супроводжується рядом ризиків для держави та суспільства в цілому, а саме: недоотримання надходжень до бюджету та соціальних фондів; ускладнення процесів регулювання зайнятості населення; зростання корупції та тіньової економіки; ускладнення контролю за обігом грошей; обмеження можливості отримати повну та правдиву економічну інформацію. Все це негативно впливає на процеси макроекономічного прогнозування, розробку ефективних програм розвитку соціально-економічної системи держави. Зайнятість у неформальній сфері може певною мірою гальмувати модернізацію економіки та формування ринкової системи господарювання.

Проте, здійснюючи діяльність поза сферою адміністративного, податкового регулювання, підприємства неформального сектору отримують певні переваги у порівнянні з формальним сектором. Адже їх нелегальний статус призводить до значної економії ресурсів, що дозволяє знижувати ціни, завойовувати нових споживачів.

Висновки. Безумовно, функціонування неформальної зайнятості має і позитивні наслідки, зокрема: зменшення кількості безробітних; стримування зростання соціальної напруженості в суспільстві; можливість отримати

мувати дохід, що перевищує суму виплат по безробіттю; відкриття доступу до нових професій. Крім того, неформальне підприємництво може виступати інкубатором малого підприємництва. За певних умов трансформація самозайнятості в офіційне підприємництво може призвести до створення нових робочих місць.

Список використаних джерел і літератури

1. Динаміка рівнів формальної та неформальної зайнятості в 2008–2015 рр. — <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Яценко Л. Д., Якушенко Л. М. Ризики поширення та шляхи мінімізації тіньової зайнятості в Україні. — № 23 http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/tinyova_zaynatist-71558.pdf
3. Частка неформально зайнятого населення за регіонами України у 1-му півріччі 2015 р. — <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Близнюк В. В. Тіньовий сегмент ринку праці в Україні. *Матеріали 10 міжнародної практичної конференції*. — <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=74248>
5. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. — <http://icps.com.ua/assets/uploads>

References

1. Dynamika rivniv formalnoi ta neformalnoi zainiatosti v 2008–2015 rr. *Dzherelo: skladeno za danymy ofitsiinoho saituv Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy* <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Yatsenko L. D., Yakushenko L. M. Ryzky poshyrennia ta shliakhy minimizatsii tinovoi zainiatosti v Ukraini // Seriiia «Sotsialna polityka» — № 23 http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/tinyova_zaynatist-71558.pdf
3. Chastka neformalno zainiatoho naseleennia za rehionamy Ukrainy u 1-mu pivrichchi 2015 r. — *Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy* <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Blyzniuk V. V. Tinovyi sehment rynku pratsi v Ukraini / *Materyaly za 10-oi mezhdunarodnoi praktychnoi konferentsyi* <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=74248>
5. Tinova ekonomika v Ukraini: prychnyny ta shliakhy podolannia. 2014 r. <http://icps.com.ua/assets/uploads>

Стаття надійшла до редакції 4.09.2018

Варга Н. И.

кафедра социологии и социальной работы

ДВНЗ «Ужгородский национальный университет»

ул. Университетская, 14, каб. 218, Ужгород, 88000, Украина

тел. +38 (0312) 64–03–14, nataliya.varha@uzhnu.edu.ua

НЕФОРМАЛЬНАЯ ЗАНЯТОСТЬ В УКРАИНЕ: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СРЕЗ

Резюме

Неформальная занятость может принимать различные формы и виды. Чаще всего ее характеристиками есть отсутствие официального найма, потому эта деятельность не фиксируется государством с целью налогообложения, социального обеспечения и регулирования трудовым правом. В статье исследуются основные сферы, возрастные характеристики и территориальное размещение неофициально занятых в Украине. Определены последствия функционирования неформальной занятости. Доказано, что неформальная занятость может действовать в результате как социальной изоляции, так и добровольного выхода за пределы формальной институциональной экономической деятельности. Исследуются риски в распространении неформальной занятости как для государства, так и для общества (социальная незащищенность, неуплата налогов). Рассматриваются положительные моменты в функционировании неформальной занятости (гибкость, самозанятость, микропредпринимательство). Показано, что неформальная занятость позволяет в некоторой степени обеспечить мобильность и более высокий уровень занятости, снижая риск безработицы и увеличивая шансы на работу. Отрицательные аспекты в ее функционировании включают низкое качество работы, отсутствие защиты основных прав в области охраны труда, в отсутствии трудового договора и медицинского страхования. Показано, что большая часть неформально занятых размещена в сельском хозяйстве, строительстве и сфере услуг. Поэтому есть некоторые методологические трудности, которые не позволяют оценить реальные масштабы занятых в сфере неформальной экономики.

Ключевые слова: неформальная занятость, рынок труда, социальные риски, гибкость, самообеспечение.

Varha N.

Department Sociology and Social Work
Uzhgorod National University
st. Universitetska, 14, 88000, Uzhgorod, Ukraine
+38 (0312) 64-03-14, nataliya.varha@uzhnu.edu.ua

INFORMAL EMPLOYMENT IN UKRAINE: SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

Summary

The article presents the socio-economic analysis of statistical indicators of the prevalence of informal employment. Informal employment is widely defined as paid work that is not declared to the state for tax, social security and labour law purposes when it should be declared but that is legal in all other respects. Informal employment takes various forms. On the one hand, there is wholly informal employment where the worker is not formally employed by the employer and the remunerated activity is not declared to the state for tax, social security and labour law purposes. This may take the form of either waged employment or self-employment. The main areas, age characteristics and territorial placement of informally employed in Ukraine are investigated. The consequences of functioning of informal employment are determined. It is proved that informal employment can act as a result of social exclusion and voluntary exit beyond the formal institutionalized economic activity. The risks are explored in the prevalence of informal employment for the state and society (social insecurity, non-payment of tax deductions). Positive points are explored in the functioning of informal employment (flexibility, self-employment, micro entrepreneurship). Informal, secondary employment allows to some extent to provide mobility and a higher employment rate in this case reducing the risk of unemployment and increasing the chances of employment. Negative aspects include low quality of work, lack of basic rights in the field of labour protection under the absence of an employment contract and health insurance. The structure of informal employment is one of the most important features where the largest proportion of informal workers is observed in agriculture, construction and service industry. Therefore, there are some methodological difficulties, which do not allow to estimate a real percentage of temporarily employed in the sphere of informal economy.

Key words: informal employment, labor market, social risks, flexibility, self-sufficiency

УДК 316

Зугравий І. О.

аспірант кафедри соціології факультету міжнародних відносин, політології та соціології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Французький бульвар 24/26, м. Одеса, 65058, Україна
тел. 0635794277, e-mail: Zyrpua@gmail.com
DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1\(30\).145422](http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1(30).145422)

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ УКРАЇНЦІВ
ДОІНДУСТРІАЛЬНОГО ПЕРІОДУ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР**

У статті досліджуються шлюбно-сімейні відносини, що побутували в українському суспільстві кінця XIX — початку XX ст. Чи насправді інститут сім'ї такий ідеальний, як ми собі його малюємо? Аналізується характер цих відносин, основні цінності, традиції та звичаї, поширені у шлюбно-сімейній сфері життя тогочасного українського суспільства, досліджується вплив влади і старшого покоління на родинно-інтимні стосунки, а також проаналізовано трансформаційні й інноваційні процеси, що відбувалися в цій сфері в окреслений період. Надаються відповіді на запитання щодо цнотливості, мотивів вступу у шлюб, позашлюбної вагітності, сімейних конфліктів, народжуваності, виховання. Розкривається проблема подвійних стандартів у сімейних відносинах.

Ключові слова: сім'я, шлюб, стать, гендерні відносини, родина, інтимні стосунки, сімейні традиції.

Демократичні процеси та послаблення контролю з боку держави і ліквідація компартійного впливу на інститут сім'ї, трансформація, яка відбувається в суспільстві, привела нас до того, яким ми бачимо інститут сім'ї сьогодні. Свідомо оцінити те, що ми маємо зараз, не знаючи того, як було раніше, не відзначаючи тієї значної трансформації, якої зазнав інститут сім'ї, неможливо.

Українські етнічні землі у другій половині XIX століття входили до складу Російської імперії, Австро-Угорщини і боярської Румунії, важливо зазначити, що відміна кріпосного права відбулась в Російській імперії у 1861 році, в Австро-Угорщині у 1848 році [1]. На формування цінностей, норм і традицій вплинув час перебування в орбіті тієї чи іншої імперії.

Майже все XIX століття Україна знаходилась під тиском ідеологічної пропаганди. У XX ст. в державі була комуністична ідеологія з жорстким контролем за інститутом сім'ї. Жорстка політика щодо українців відбувалась, як з однієї так і з іншої імперії з втручанням у всі сфери життя. Значний вплив на цінності, норми та поведінку в сімейних стосунках відіграла сексуальна революція, яка відбулася в 60-х роках XX в країнах Європи та Америки. Щодо України, то слід швидше відзначити другу половину 80-х років. Ідеї демократичного вектору розвитку, який вибрала незалежна Україна, також мають значний вплив на інститут сім'ї сьогодні.

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблеми сім'ї, шлюбу, родини, інтимних стосунків зазначеного періоду розглядали такі українські науковці як: О. Кісь, М. Паньків, Р. Чмелик, І. Ігнатенко, Ф. Вовк, Г. Булашев, З. Гуревич, А. Ворожбит.

Мета — проаналізувати, якою саме була сім'я в Україні у другій половині XIX ст. — першій половині XX століття, розглянути шлюб і сім'ю як найважливіші в єдиному векторі нормального розвитку людини. Побудувати модель сім'ї в уявленні, як і чим жила сім'я тих часів, що тільки після одруження, будь то парубок чи дівчина, отримували певний авторитет та економічну незалежність — свободу.

Починаючи з другої половини XIX століття українська сім'я була нуклеарною, тобто сім'я, яка проживає окремо від старшого покоління. До середини XIX ст. частка таких сімей у селянському середовищі досягла 84 % [5, с. 6]. Більш детально буде розглядатися сім'я на селі, оскільки більшість населення у той час проживала саме на селі, а не у великих містах, процес урбанізації почався значно пізніше. Зазвичай така сім'я складалася з подружньої пари з дітьми, яка проживала окремо від своїх батьків та самостійно вела господарство. Статус жінки в залежності від типу сім'ї дуже відрізнявся.

До прикладу, Іван Франко відзначав, що від давніх давен усі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського (українського) народу, визнавали, що русини (українці) обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свободніше, а ніж їх сусіди. У родині ж жінка займає дуже поважне й почесне становище.

Іноземці, що мандрували в різні часи Україною, спостерігаючи стосунки в українських сім'ях, зазначали, що взаємна любов і повага подружжя створювали в домашньому господарстві набагато кращий лад і гармонію, аніж влада і послух у росіян [5, с. 5].

Починаючи розглядати сім'ю як окрему одиницю соціальної взаємодії, потрібно розглянути такі невід'ємні процедури як: традиції вибору шлюбного партнера, дошлюбні відносини, шлюб, статусно-рольові відносини подружжя, конфлікти в сім'ї та інше.

Шлюбність в другій половині XIX століття на території України значно випереджала інші регіони. Також шлюбність на селі була вища за шлюбність у містах [5, с. 8]. Звісно, що вже в ті часи існували певні вимоги до вступу у шлюб, найважливішою була статева зрілість наречених. Шлюбний вік, залежно від регіону, був загалом у такому віковому проміжку: для дівчат 15–18 років, для хлопців 16–20. Після 20-річчя дівчина або хлопець вважалися старими. Ранні (у своєму розумінні) шлюби заохочувалися суспільством, на що вказують й прислів'я, серед яких такі: «Хто рано встає і рано жениться, ніколи не розкаюється», «Рано встане — діло зробить, рано жениться — дітей до розуму доведе» тощо [3, с. 126].

До головних умов укладання шлюбу також належали розумове і фізичне здоров'я, спільне віросповідання, відсутність між нареченими кровного та духовного споріднення.

Оскільки в традиційній українській культурі статус жінки визначався через її стосунок до чоловіка, то за його відсутності жінка випадала зі

звичайних соціальних відносин, стаючи певною мірою маргіналкою. Без одруження права жінки були обмежені, для неї були повністю чи частково недоступні інші соціальні та ритуальні жіночі ролі. Така сумна перспектива, вочевидь, формувала серед дівчат переконання у тому, що слід неодмінно вийти заміж [5, с. 8].

Велику увагу приділяли також статкам, які мала сім'я нареченого та нареченої. Щодо віку, то траплялися випадки, коли дівчата виходили заміж в 14 років. Були й випадки, коли батьки своїх дітей одружували не питаючи їх згоди.

В кінці XIX — на початку XX століття проводилися спільні вечори для більш тісного знайомства між хлопцями та дівчатами, які називалися вечорницями. Основною соціальною функцією вечорниць було створення сприятливих умов для вибору шлюбного партнера. Молоді люди винаймали хату за гроші або їжу у вдови чи пари без дітей. Під час вечорниць дівчата показували свої навички та вміння у прядінні, вишивці та в'язанні. Хлопці займалися розважальною програмою. Після гуляння молоді люди залишалися ночувати та деякі лягали парами.

Вечорниці відбувалися не увесь рік, а зазвичай узимку, після Покрови або Святого Миколая і до великого посту. Влітку загалом вечорниці не відбувалися через велику кількість роботи в полі і по господарству. Децю подібне до вечорниць відбувалось в багатьох країнах Європи.

В дослідженні українського етнолога І. Ігнатенко «Жіноче тіло у традиційній культурі українців» наводиться польовий етнографічний матеріал, зібраний на Поділлі. Вчений В. Боржковський наводить інформацію про високу моральність поведінки молоді як на вечорницях, так і під час спільного снання [2, с. 14]. А деякі навпаки зазначають, що вечерниці і гуляння на вулиці уночі носять аморальний характер [2, с. 64].

Саме під час вечорниць українська молодь мала змогу набратися певного інтимного досвіду поведінки хлопця з дівчиною і навпаки, таких як: залицання, пестоці, обійми, поцілунки. Також відбувалися ігри інтимного характеру.

Особливий акцент потрібно зробити на тому, що спільна нічівля підвищувала шанси дівчини вийти заміж, але, з іншого боку, була підґрунтям для втрати цноти до шлюбу та позашлюбної вагітності, що в традиційному суспільстві було рівноцінно зламаною назавжди життю. Є дані, що 45,6 % дівчат, які ходили на вечорниці, втрачали цноту до шлюбу. Для порівняння — серед тих, які подібні заходи не відвідували, таких майже удвічі менше — 23,8 % [2, с. 64; 4, с. 28].

Досліджуючи цю тему, важко не помітити подвійних стандартів, на що вже звертали увагу науковці: з одного боку, всіляке заохочення, необхідність (а інколи навіть примус) спільного снання дівчини з хлопцем на вечорницях, з іншого — прославлення дівочої скромності, «чистоти», «чесності», культ дівочої цноти. Із джерел чітко видно, що коли дівчина втрачала цноту до шлюбу, зазвичай не через власну розбещеність, то зазнавала знущання та зневаги з боку односельців. Більше того, часто на все життя залишалася на маргінесі сільського соціуму. Стосовно спільної ні-

чівлі, то вона, як видно з джерел, з певних причин була для дівчат навіть обов'язковою, адже підвищувала шанси вийти заміж [2, с. 82].

З цією думкою перегукуються спостереження й інших дослідників, зокрема Р. Чмелика, який зазначає, що, *«будучи вихованими на християнських засадах та народній моралі, молоді люди в Україні у досліджуваний період здебільшого дотримувалися традиції про можливість статевого життя лише в подружжі та остерігалися інтимних дошлюбних зв'язків, які засуджувалися і каралися Церквою та громадою»* [6, с. 127].

Дівчина мала можливість вважатися незайманою, допоки про її інтимні стосунки ніхто не знав. Острах осуду і ганьби з боку оточуючих призводив до найгірших наслідків. Дівчата, які мала інтимні стосунки і народжували дітей до шлюбу, називались покритками. Покритки в соціумі були в цілому небажаними особами. Окрім осуду суспільного, вони також боялись кари Божої. Щодо хлопців, які «ображали» дівчат, теж були деякі заходи: оточення змушувало їх одружитися чи виплатити їй грошову або матеріальну компенсацію. Але такі випадки були нечастими і ніяк не впливали на соціальний статус парубка, він продовжував жити спокійним життям і надалі, міг одружитись з будь-ким, нічого не відбулося, тож заходи щодо хлопців були більш лояльними.

За народною мораллю, спання під час вечорниць не мало на увазі дошлюбний секс, а в разі, якщо все-таки він траплявся, то вся провина лягала на дівчину.

Незважаючи на існування в певних регіонах України практики спільного спання молоді на вечорницях, українська традиція виключала дошлюбний секс; допускалися лише обійми, пестощі, поцілунки. Коли дівчина втрачала цноту до шлюбу та ще й народжувала дитину, це вважалося девіантним розвитком життєвого сценарію та «неправильним» переходом дівчини у статус жінки.

Суспільна поведінка загалом регулювалася завдяки церкві і трималась на засадах християнської моралі. Незважаючи на регулювання з боку церкви, молодь, особливо дівчата, у своїй більшості була не обізнана в інтимних питаннях, не завжди знала фізіологію репродуктивної сфери, у чому власне полягає статевий акт. Така необізнаність буда пов'язана фактично з повною відсутністю статевого виховання в рамках самої української сім'ї. Розмови між батьками й дітьми про інтимні стосунки були просто неприйнятними та недопустимими, як і сьогодні.

В народі траплялися випадки й дівочої ініціативи щодо вступу у шлюб. Дівчина приходила до хати хлопця і всілякими методами, під будь-яким приводом, намагалася залишитись в його хаті, до згоди на шлюб самим парубком та його батьками.

Важливим фактором вступу у шлюб був дозвіл з боку батьків. Одруження без їх дозволу забороняв закон, траплялися випадки одруження молодих без згоди батьків. Такі випадки були нечастими і каралися законом. Щодо батьківських привілеїв на вибір шлюбного партнера, то вони трималися фактично до кінця ХІХ століття, а потім підпали під вплив лібералізації, але ще мали вагоме місце на початку ХХ століття. Батьки починали йти

назустріч бажанням своїх дітей щодо партнера по життю. У законодавстві царської Росії, під юрисдикцією якої була Україна, вже від середини XIX ст. вказувалося, що «шлюб не може бути законно укладеним без взаємної і непримусової згоди молодих, і батькам заборонено змушувати своїх дітей до укладення шлюбу проти їх бажання», тож ця правова норма поступово перетворювалась на реальну життєву практику [5, с. 13].

За народними уявленнями, сім'я — це насамперед господарська спілка, тож і підхід до укладання шлюбу нагадував діловий контракт, у якому зважували радше економічні переваги та перспективи новоутвореної господарської одиниці [5, с. 11].

Частими були випадки домовленості батьків молоді та молодого щодо одруження, у якій молоді брали пасивну участь і не мали права голосу. Підшукуючи пару, батьки завжди звертали більшу увагу на статки та родовід нареченої, аніж на її красу, і те ж стосувалось хлопців.

До вибору шлюбного партнера ставились дуже поважно і прискіпливо. Звертали насамперед увагу на всебічну стартову рівність молодих, що одружуються, а саме: вікову, релігійну, майнову, соціальну.

До весілля повинні відбутися певні дії, а саме:

1. Запити — з'ясувати наміри батьків молоді щодо можливості шлюбу.
2. Сватання — засилання сватів, які б домовились про шлюб молодят.
3. Оглядини — під час яких батьки нареченої приходили до дому нареченого, для ознайомлення з його матеріальним становищем.
4. Заручини — остаточна згода на шлюб і публічне оголошення.
5. Весілля.

Одним з кульмінаційних моментів весільного обряду, який колоритно описав український соціолог-антрополог Хведір Вовк, був обряд «комо-ра» — основною метою якого була перевірка нареченої на цноту. Даний обряд символічно тримався аж до радянської влади.

Розглядаючи сімейні відносини в українському селі після укладання шлюбу до 1920-х років, можна прослідкувати, що в Україні того часу жінки працювали нарівні з чоловіками, а то й більше. І це їх не звільняло від домашньої роботи та народження дітей. Щодо останнього суспільство намагалось контролювати процес народження дітей і засуджувало жінок, які не мали дітей або мали менше трьох.

Юридично-правове регулювання прав жінок здійснювалося на підставі цивільного законодавства тих країн, до складу яких тоді входили українські землі, — Австро-Угорщини, Російської імперії, боярської Румунії. Характерною прикметою тогочасного цивільного законодавства цих держав було безумовне визнання чоловіка головою родини. Згідно з цим принципом саме чоловік визначав місце проживання сім'ї, давав дружині своє прізвище та права свого стану, мав вирішальний голос у внутрішньосімейних справах і пріоритетне право опіки та влади над дітьми, був представником інтересів сім'ї перед громадськими та державними органами і в суді. Фактично у правовому сенсі дружина була особою підлеглою і дургорядною стосовно чоловіка [5, с. 6]. Щодо питань сімейного бюджету, то беззаперечно господарем сімейного бюджету був чоловік, але жінка мала

право продавати речі, які вона сама робила, і залишати ці кошти собі. Жінка мала право на весь свій весільний посаг — материзну. Усе майно та інші цінні речі, подаровані дівчині під час одруження, залишалися у власності дружини, хоча і в спільному користуванні, і це право власності було закріплено юридично, на відміну від деяких країн Європи. Тож у правовому регулюванні жінка мала як більше прав, так і більше обов'язків порівняно з іншими країнами Європи, але це також свідчить і про те, що в сімейне законодавство норми, які встановлює держава вже були впроваджені.

Взаємини в сім'ї були різного характеру, важливими факторами цих взаємин було те, чий був будинок, у якому мешкало подружжя. В українських сім'ях була перевага патрилокальних сімей (проживання окремо в чоловічому домі або рідше разом з його батьками). За даними всеросійського перепису населення 1897 р., кількісний склад української сім'ї коливався у межах 5—7 осіб [5, с. 6]. Здебільшого діти, які досягали повноліття, намагалися одружитися і відокремитись від батьків. За складеними традиціями, в хаті поруч з батьками залишався молодший син, який доглядав батьків і потім успадковував їх дім і господарство. Також спостерігалась дискримінація дочок в порівнянні з синами щодо майнового права на спадщину.

Порівнюючи статус жінки у розширеній патріархальній сім'ї та малій нуклеарній, бачимо, що в останній набагато менше було деспотизму над жінкою. Жінка, залишаючись сам на сам з чоловіком, більш легко відстоювала свої інтереси, стримувала його тиск. Були й такі сім'ї, де чоловік приходив у дім дружини. Такий шлюб називався «пішов у прийма», зазвичай такі шлюби були винятком. У такому випадку головою сім'ї був її батько. Також траплялись випадки, коли все-таки господарем у сім'ї була жінка, зазвичай через майнові права, або чоловік був бідняком. Такі відносини громадою визнавались аномальними.

По всій Україні було прийнято, що головою сім'ї був саме чоловік, він вирішував сімейні справи, піклувався про майбутнє дітей, якщо потрібно, сам чинив над ними «домашній суд». Дружина тим часом повинна була коритись своєму чоловікові як голові сім'ї, любити, шанувати, слухатися, вслякко йому догоджати і дбати, як господиня дому [5, с. 21–22].

Також дружина виконувала широкий спектр «суто жіночих» справ, які потребували певних навиків та умінь. Хоча робота і була сезонною, однак у жінки завжди були справи з догляду худоби, хати, дітей, готування їжі і таке інше. Щодо чоловічої роботи, то вона була не у хаті, а зазвичай поза її межами. Такий розподіл справ привів до того, що чоловіки майже ніколи не втручалися до справ жінки, яка самостійно вела домогосподарство. Чоловіки вкрай рідко виконували жіночу роботу, вважаючи це ганебним і принизливим заняттям: чоловіка, який брався прати, куховарити тощо, висміювали та присоромлювали. Щоб виконувати згадані роботи, жінка користувалась різними суто жіночими знаряддями та інструментами, які чоловік зазвичай навіть не брав до рук. Розподіл господарських сфер поміж чоловіком та дружиною із залученням відповідного інвентарю закрі-

плений у народній свідомості у вигляді прислів'їв: «Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки — хата», «Чоловікові — мішок, а бабі — горщик». Лише за виняткових обставин (як-от тимчасова відсутність жінки в господарстві, її хвороба чи смерть) виконання чоловіком повсякденних суто жіночих обов'язків вважали прийнятним і не засуджували [5, с. 16–17]. Жінка була і господинею сімейної провізії, частку з якої мала право продати. Чоловік, працюючи за межами власної оселі, приносив основний дохід у сім'ю, який і визначав рівень достатку сім'ї. Важливі питання щодо землі, хати, худоби теж приймав чоловік, жіноча позиція мала другорядне значення.

Хочеться звернути увагу, що при одруженні молодят майже з однаковим соціальним, матеріальним станом було легше пережити процес взаємного пристосування та етап конфліктів. В таких парах швидше досягали взаєморозуміння, встановлення партнерських стосунків.

Але все одно неможливо стверджувати про паритетність між чоловіком і жінкою, господарем хати був чоловік і діяв як голова сім'ї, майже все майно знаходилось у його володінні.

Отже, традиційна культура покладала на жінку обов'язок забезпечувати сприятливий психологічний клімат у подружжі; ця роль вимагала гнучкості, з одного боку, та готовності нехтувати власними інтересами, потребами, настроями — з іншого [5, с. 30].

Ми спостерігаємо прояви патріархальності української культури у подружніх стосунках: з одного боку, загальновизнане головування чоловіка, влада якого не підлягає сумніву; з іншого — традиційна культура все ж таки надає жінці шанс за деяких обставин стати фактичною лідеркою в сім'ї (хоча й розглядає таке подружжя як небажаний виняток). Майнові права та важливі господарські функції давали жінкам певну фінансову незалежність і могли суттєво вплинути на становище жінки у подружжі. Ідеалом подружнього життя була злагода, збудована на співчутті та взаємопідтримці. Утім виняткове право застосування чоловіком фізичного покарання дружини за певні провини, а також деякі риси повсякденного етикету є свідченнями нерівноправного, підлеглого становища жінки в подружжі.

Особливо помітна нерівноправність чоловіка та дружини в ситуації сімейного конфлікту. Українську сім'ю не оминали й внутрішньо-сімейні проблеми, такі як: подружні зради, алкоголізм, фізичне насильство.

Для чоловіка було без покарання підняття руки і побиття своєї дружини. Фактично чоловік мав право «виховувати» і фізично «карати» дружину за неприйнятну поведінку (зраду, непокору, лінощі, безгосподарність, марнотратність тощо). У подружжях, які постали з батьківського примусу, випадки насильства над жінками були частішими та жорстокішими. При цьому чоловіки не обмежувалися рукоприкладством: дружин били будь-чим, що траплялося під руку (батіг, ланцюг, палиця тощо). Тогочасне суспільство толерувало таке повсякденне «обґрунтоване» насильство чоловіка над жінкою («за провину»). Натомість застосування дружиною фізичної сили щодо чоловіка вважали неприйнятним [5, с. 24].

В народі надмірне вживання алкоголю засуджувалося, а за ним частіше всього слідкувало і фізичне насильство над дружиною. В одних областях громада намагалась закривати очі на цю проблему, якщо вона не призводила до каліцтва або ще гірше смерті. В інших областях карала винного штрафом або ув'язнювала його на короткий час. В селах зневажали пияків, в них забирали право на відвідування загальних зборів і надавали це право їх жінкам.

Особливу увагу громада і церква зосереджували на подружній невірності, яка однозначно підлягала осуду. Попри це випадки адюльтеру (і жінок, і чоловіків) траплялися не так уже й рідко. Очевидно, коли шлюб уклали без любові, дотримуватися подружньої вірності було доволі складно. Наприклад, наприкінці 1920-х років на Наддніпрянщині позашлюбні стосунки мали 7,8 % селянок [5, с. 26].

Щодо подружніх зрад на селі, вважалось, якщо чоловік виконує свої обов'язки по дому, але сексуально зраджує своїй дружині і не збирається покидати свою дружину, радили не звертати на це уваги.

В подружніх зрадах, як і в фізичному насильстві, простежуються подвійні стандарти: що вважалось зрадою для жінки, не вважалось зрадою чоловікові. Якщо для чоловіка зрада — це наявність іншої сім'ї та дітей на стороні, то для жінки перелюбом є будь-який інтимний зв'язок поза шлюбом. Найчастіше жінка замовчувала факт зради чоловіка, щоб зберегти репутацію родини, – зайвий розголос означав би погану славу для усієї сім'ї. Зазвичай жінки закривали очі на чоловічі зради, або навпаки намагались прослідкувати, з ким зраджує чоловік, і помститися, чоловіки в свою чергу до зрад дружин ставилися дуже суворо і карали їх фізично. Але не варто забувати і про те, що Україна в цей час була у важкій економічній ситуації, а коханка (фраїрка) потребувала зайвих економічних витрат.

Через ситуації, що описуються вище, найчастіше сьогодні й розпадаються шлюби. А на селі до 1920-х років був осуд з боку оточуючих та церкви подібних сімейних проблем, тому найчастіше ці питання замовчувались, приховувались та не розголошувались.

Не важливо, хто був винуватим у сімейних справах, осуду зазнавав той, хто наполягав на розлученні. Приводи, з яких можливо було розлучитись: хвороба, яка унеможлиблювала співжиття і продовження роду, довічне ув'язнення, заслання, самовільна втеча. Вважалось, якщо шлюб був укладений, то не добре його розривати, за будь-яких умов. Деякі жінки не розчаровувались, якщо загинув її чоловік, а отримували так звану свободу від сімейного гніту.

У даному контексті варто звернути увагу на питання розлучення. Панувала думка, що більшість українців (а саме селяни) строго дотримувались християнського канону про нерозривність шлюбу. Але на практиці українці керувалися нормами звичаєвого права, де була присутня можливість розлучення.

Так що ті проблеми, з якими зустрічається сім'я сьогодні, такі як: сварки, інтимна зрада, бійки, алкоголізм та наркоманія — у той час не були

достатніми для розірвання шлюбу, про що свідчить перепис населення 1897 року, що тільки 0,1 % чоловіків і 0,2 % жінок від усього населення у Подільській губернії у віці від 14 років були розлучені. На 10000 тисяч одружених припадало 13 розлучених чоловіків та 21 розлучена жінка. На основі підрахунків за 19 років (з 1867 до 1886) в Україні на 1000 шлюбів щорічно припадало лише одне розлучення [4, с. 154].

Варто розглянути ще одне важливе питання та ставлення до нього в українській сім'ї — незареєстрований шлюб. Незареєстрований шлюб, або співжиття існувало завжди і було нормальне ставлення до нього у кінці XIX — на початку XX століття. На селі називали його «життям на віру» — співжиття чоловіка й жінки разом, без юридичного чи церковного шлюбу. Таке співжиття в українському селі було нехарактерне для традиційного українського суспільства, але бувало, і не сприймалось як щось ненормальне. Але в основному до співжиття зверталися старі дівки і чоловіки вдівці та покинуті.

Щодо дітей, то вважалось, чим більше, тим краще. Процес дітонародження теж намагалося контролювати суспільство, а якщо пара була бездітною провина, лягала на жінку. Вже з 5 років діти на селі виконували певні обов'язки, найчастіше пасли птицю та худобу. Щодо дівчат, то вони приглядали за меншими дітьми та прибирали у хаті, старших навчали шиттю, вишиванню та іншому ремеслу. З цього можна зробити висновок про чіткий розподіл праці і поділ на гендерні ролі. Більш бажаним було народження хлопчика, адже син міг продовжити батьківську справу та збільшити матеріальні статки, а дівчина навпаки розтрачує сімейне майно. Також зустрічається інформація, що через велику кількість хатньої роботи, домашнього господарства їм бракувало часу на догляд за дітьми, і в деяких випадках смерть одного з дітей сприймалася нормально.

Аналізуючи джерела, можна створити певний образ ідеальної жінки, яка народжує багато дітей, доглядає їх, виховує і виконує всю хатню роботу. А чоловік у той самий час заробляє гроші та займається господарством біля хати. Конфлікт у сім'ї існував і буде існувати надалі, важливо усвідомлювати, що кожна сім'я обирає свій шлях розвитку, а держава лише намагається в тій чи іншій мірі регулювати її розвиток.

Попри все дослідники та селяни одностайні в тому, що абсолютна більшість сімей жили у злагоді та взаємній повазі. Україна, а з нею і українська сім'я пройшла складний час перетворень, які відбувались у зазначений період. Окрім злагоди і мирного життя існували і великі проблеми, як зовнішні, так і внутрішньосімейні, які в тій чи іншій мірі вплинули на українську сім'ю. Українській сім'ї довелося пережити кріпацтво, знаходження під гнітом різних імперій, революції, війни, колективізацію, голодомор, і пройшовши великий шлях змін, зберегти свою ідентичність серед інших.

Список використаних джерел і літератури

1. Гуржій О. І. Кріпачтво, кріпосне право. *Енциклопедія історії України*. Т. 5: Кон–Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2008. — 568 с.: іл. — <http://www.history.org.ua/?termin=Kripatstvo>
2. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. — Харків, 2016. — 224 с.
3. Ігнатенко І. Чоловіче тіло у традиційній культурі українців. — Харків, 2016. — 224 с.
4. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. — Харків, 2017. — 240 с.
5. Кісь О. Українські жінки у горнілі модернізації. — Харків, 2017. — 303 с.
6. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ — початку ХХ ст. (структура і функції). — Львів: ІН НАНУ, 1999. — 143 с.

References:

1. Gurzhij O. I. KRIPACTVO, kripodne pravo. *Encyklopediya istoriyi Ukrayini*: T. 5: Kon — Kyu / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. NAN Ukrayini. Institut istoriyi Ukrayini. — K.: «Naukova dumka», 2008. — 568 s.: il. <http://www.history.org.ua/?termin=Kripatstvo>
2. Ignatenko I. Zhinoche tilo u tradicijnij kulturi ukrajinciv. Harkiv, 2016. 224 s.
3. Ignatenko I. Choloviche tilo u tradicijnij kulturi ukrajinciv. Harkiv, 2016. 224 s.
4. Ignatenko I. Shlyubno-simejni stosunki u tradicijnij kulturi ukrajinciv. Harkiv, 2017. 240 s.
5. Kis O. Ukrayinski zhinki u gornili modernizaciji. Harkiv, 2017. 303 s.
6. Chmelik R. Mala ukrajinska selyanska sim'ya drugoyi polovini HIX — pochatku XX st. (struktura i funkciyi). — Lviv: IN NANU, 1999. — 143 s.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2018

Зугравый И. А.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина
тел. 0635794277, e-mail: Zugrua@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦИЯ БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ УКРАИНЦЕВ ДООИДУСТРИАЛЬНОГО ПЕРИОДА: СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Резюме

В статье исследуются брачно-семейные отношения, которые бытовали в украинском обществе конца XIX — начала XX в. Действительно ли институт семьи такой идеальный, как мы себе его рисуем? Анализируется характер этих отношений, основные ценности, традиции и обычаи, распространенные в брачно-семейной сфере жизни тогдашнего украинского общества, исследуется влияние власти и старшего поколения на семейно-интимные отношения, а также проанализированы трансформационные и инновационные процессы, происходившие в этой сфере в обозначенный период. Даются ответы на вопросы о целомудрии, мотивах вступления в брак, внебрачной беременности, семейных конфликтах, рождаемости, воспитании. Раскрывается проблема двойных стандартов в семейных отношениях.

Ключевые слова: семья, брак, род, гендерные отношения, семья, интимные отношения, семейные традиции.

Zuhravyi I. O.

Odessa I. I. Mechnikov National University
French Boulevard 24/26, Odessa, Ukraine, 65058
phone. 0635794277, e-mail: zurpua@gmail.com

**TRANSFORMATION OF THE MATRIMONIAL-FAMILY RELATIONS
OF UKRAINIANS FROM THE END OF THE PREINDUSTRIAL
PERIOD: SOCIOCULTURAL MEASUREMENT**

Summary

The given article analyzes matrimonial-family relations that existed in Ukrainian society at the end of XIX — early XX centuries. Was the family institution so ideal as we imagine it? The character of these relations, the main values, customs and traditions that were widespread in the matrimonial sphere of the past Ukrainian society are analyzed, the influence of power and older generation on intimate relations are investigated as well as transformational and innovational processes that took place in this sphere during the given period of time. The answers on questions about chastity, reasons of getting married, extra-marital pregnancy, family conflicts, bith-rate, upbringing are given. The problem of double standards is revealed.

Key words: family, marriage, generation, gender relations, intimate relations, family traditions.

УДК 316.356.2:347.631/.632

Каменська Т. Г.

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології факультету
міжнародних відносин, політології та соціології
ОНУ імені І. І. Мечникова
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса, 65058, Україна
тел.: 098 492 57 23, Email: nikadevichya@mail.ru
ORCID 0000–0001–7410–058X

Трофименко О. Ю.

аспірантка кафедри соціології факультету
міжнародних відносин, політології та соціології
ОНУ імені І. І. Мечникова
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса, 65058, Україна
тел: 0635193540, Email: Olya.tolya@i.ua
DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1\(30\).144511](http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1(30).144511)

РЕПРОДУКТИВНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІМ'Ї У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті в результаті аналізу останніх за часом змін, що відбулися в сім'ї (як соціальному інституті), виявлено та описано нові тенденції в репродукції населення України в умовах соціальних змін та контексті еволюційних та інституційних парадигм. Експлікативне уточнення отримали такі сучасні соціальні явища, як «свідоме самотнє материнство», «сурогатне материнство», «материнство серед тинейджерів». У ході роботи зроблено висновок про те, що сучасні тенденції трансформації репродуктивної функції сім'ї впливають з тих змін, які відбулися в структурі родини та інших функціях цього соціального інституту.

Ключові слова: криза сім'ї, свідоме самотнє материнство, сурогатне материнство, материнство серед тинейджерів.

Актуальність досліджень сім'ї як соціального інституту обумовлена істотними змінами інституту сім'ї та шлюбу у сучасному суспільстві, які в свою чергу призвели до формування нових моделей, практик, видів сімейно-шлюбних союзів, перегляду уявлень про сімейне становище чоловіка та дружини.

«Традиційна соціологія сім'ї, в тому числі і радянська, тяжіла до розгляду цього інституту з суто функціональних позицій, це можна пояснити соціальним замовленням, адже «здорова сім'я» є основою «здорового суспільства». Вивченню підлягали насамперед ті аспекти побуту сімей, що мали значення з точки зору державного інтересу: репродуктивні плани, розлучення, форми шлюбних стосунків, виховання дітей. Зрозуміло, всі ці дослідження були ціннісно переважані, і за соціальними проблемами часто губився власне соціологічний фокус аналізу» [1].

Наразі соціологічна рефлексія суттєво відстає від змін у реальному житті і навіть від їх медійного освітлення, яке створює чимало нових стерео-

типів і нагнітає моральну паніку, наприклад, навколо масового поширення добровільної бездітності, гомосексуальних відносин і тотальної комерціалізації вже не лише жіночої, а й чоловічої сексуальності. Однак, на наш погляд, на сьогодні в українській соціології ще не отримали достатнього наукового вивчення процеси репродукції населення в умовах різноманітних змін в інституті сім'ї та в суспільстві в цілому.

Аналіз останніх досліджень. Сім'я є однією з найстародавніших форм соціальної спільності людей, яка була раніше держави, не кажучи вже за націю. Її наукове вивчення починається з першої половини XIX століття, коли вийшла в світ книга швейцарського історика І. Я. Бахофена «Материнське право». Безпосередньо соціологічний погляд на сім'ю з'являється у Е. Дюркгейма. Продовжуючи контовські ідеї позитивістського функціоналізму, він розглядає інститут сім'ї як частину соціальної реальності, включеної в універсальний природний порядок.

Наразі є дослідники, які вивчають проблеми інституту сім'ї з різних сторін. Зокрема демографічною стороною проблеми займаються М. П. Лукашевич, В. І. Добренков, Н. В. Лаврененко, О. Кравченко, А. Р. Вишневський, С. П. Єрмакова, М. С. Мацковський, С. В. Глазунов і багато інших. Такі фахівці, як В. М. Волков, Н. А. Романович, Н. Н. Седова, В. М. Медков, Л. В. Гаврилов, А. С. Смирнов та ін. приділяють увагу емпіричним соціологічним дослідженням, в тому числі і в галузі репродуктивних установок сім'ї.

У поясненні процесів трансформації інституту сім'ї дослідники розділилися на два «табори» — представників теорії модернізації сім'ї (С. Гавров, С. Захаров та А. Вишневський) та прихильників інституційної кризи сім'ї (Л. Дарський, В. Борисова, А. Антонов). Також окремі проблеми сім'ї досліджували С. В. Дармодехін (державна сімейна політика), А. Г. Харчев (теорія), М. С. Мацковський (методологія і методика), А. І. Антонов (народжуваність), В. А. Сисенко (стійкість шлюбу), І. С. Голод (стабільність сім'ї), В. А. Борисов (потреба в дітях), Л. А. Гордон, Е. В. Клопов (життєвий цикл сім'ї), І. А. Герасимова (демографічна типологія сімей), В. Л. Ружжо (типологія сімейних груп), І. В. Бестужев-Лада (прогнозування сім'ї), Н. В. Малярова (типологія подружніх конфліктів), Т. М. Гурко (молода сім'я), В. Б. Голофаст (функції сім'ї), І. С. Кон (сексуальна поведінка), Е. М. Черняк (соціологія сім'ї).

Серед сучасних досліджень стосовно сім'ї в Україні можна відзначити роботи О. Коломієць, О. Кись, О. Стрельник. Близька нашій темі робота О. Стрельник, яка розглядає мономатеринські сім'ї в історичному дискурсі, в моралізаторському, а також в дискурсі соціальної стигматизації. Логіка подібних висновків призводить до індивідуалізації соціальних проблем та до перекладання на жінок відповідальності за ті проблеми життєдіяльності родини, які насправді мають соціальне походження. У нашому дослідженні ми також розглядатимемо схожу категорію сімей на кшталт «мономатеринських сімей» О. Стрельник, але з акцентом на тому, що з'являються нові форми побудови сім'ї — матері-одиначки в сучасних умовах лібералізації соціальних норм, що суттєво впливає на репродуктивні процеси людства.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні поширюються альтернативні форми шлюбно-сімейних відносин, зокрема такі як «відкритий шлюб», «шлюби на час», «свінгерство», «гомосексуальний шлюб», «груповий шлюб», «комуна» і багато інших. Особливо суттєво останні зміни в типах і формах сім'ї позначилися на такій її функції як репродукція населення. Це одна з фундаментальних і, здавалося б, стійких функцій інституту сім'ї. Безумовно, народження, виховання та соціалізація дітей утримують і примушують людей до шлюбу в більш-менш традиційній формі. Однак індивіди не припиняють експериментувати навіть із найміцнішою і незмінною функцією людського організму, не кажучи вже про соціальний устрій.

Роль чоловіка в сучасному суспільстві значно слабшає безпосередньо в вирішенні питань про народження дітей. Постійно зростає кількість дітей, які народжуються не в сім'ях. З'являються нові форми прийняття рішення про появу нової людини в світі, про народження та її виховання. Ексклюзивні в минулому випадки народження дитини дівчиною-підлітком тепер все частішають. Виникають соціальні проблеми патронату та психологічної допомоги батькам матерів-тинейджерів, самим дуже молодим матерям та дітям таких матерів. Безумовно, закладається майбутня проблема соціалізації дітей з нетрадиційних та неповних сімей. Наукова соціологічна проблема виникає навколо висвітлення подібних феноменів в системі наукових понять. У зв'язку з цим **головним завданням** даної роботи є експлікативне уточнення окремих характеристик сучасних форм прийняття рішення про появу нової людини в світі, про її народження та виховання. Такими формами ми вважаємо «свідоме самотнє материнство», «сурогатне материнство», «материнство серед тинейджерів».

«Свідоме самотнє материнство». «У сучасній вітчизняній соціологічній науці термін «одинокa мати» використовується у вузькому і широкому значеннях слова. У вузькому значенні він охоплює жінок, які не перебувають у законному шлюбі і мають позашлюбних дітей» [2, с. 79]. Слід зазначити, що «свідоме самотнє материнство» відрізняється від «одиноких матерів» своїм усвідомленим вибором. «Для деяких жінок свідоме народження дитини поза шлюбом без будь-яких претензій до її батька стає порятунком від самотності; одні керуються міркуваннями про горезвісну склянку води в старості. Для багатьох молодих жінок це вибір між абортom і долею матері-одиначки» [3, с. 11].

«Народження дитини поза шлюбом може ґрунтуватися на різних факторах, для одних це буде обдуманим рішенням з боку, як правило, досить дорослої жінки, для інших вимушеним кроком, на який йдуть молоді дівчата, відчуваючи страх перед абортom» [4]. Як правило, жінки, які стають на шлях «свідомого самотнього материнства», непогано забезпечені у фінансовому плані. Цей факт можна віднести до ще однієї з характерних рис на відміну від «матерів-одиначок». Такі жінки, як правило, впевнені в собі і своїх силах, розумні, цілеспрямовані.

«Дана категорія матерів ще тільки окремими випадками виділяється в своєму розвитку в Україні, однак в інших країнах, таких як Сполучені Штати Америки, вже існують цілі групи свідомих молодих матерів» [5].

У США склалася ціла соціальна група Single Mothers by Choice — матері-одиначки за власним вибором. До неї входять жінки за тридцять, з різних причин самотні, але всі як одна бажають народити без чоловіка. Що ж стосується оцінок експертів, то з одного боку, ситуація оцінюється як криза сім'ї, яка потребує порятунку, а самі матері-одиначки сприймаються як сумне і небезпечне для суспільства явище. З іншого боку, свідоме самотнє материнство за власним вибором розглядається як триумф жіночої незалежності, який нарешті дозволив жінкам остаточно звільнитися від насильства шлюбних стосунків.

В переглянутих роботах немає чіткого тлумачення деяких понять. На наш погляд, поняття «матері-одиначки за власним вибором» (за зразком американської моделі) означає жінок, які спочатку приймають рішення народити дитину (різними варіантами запліднення) і далі народжують собі цю дитину. В даному випадку *домінує вибір як бажання жінки* бути самостійною, ще й там, де природа її обмежує. Ступінь такої жіночої самостійності в здійсненні своїх намірів народити дитину без чоловіка є варіативним:

– можна використати чоловіка як донора, для чого знадобиться рольова гра;

– можна бути більш вільною і реалізувати свою репродуктивну функцію за допомогою штучного запліднення.

Поняття «свідоме самотнє материнство», на наш погляд, є більш широким і включає в себе «самотнє материнство за власним вибором». Крім «самотнього материнства за власним вибором» усвідомлена позиція стати матір'ю може означати:

– рішення залишити дитину, якщо батько цієї дитини не бажає її народження і розриває всякі стосунки;

– коли сурогатна мати-одиначка змінює своє рішення і не віддає народжену дитину батькам-замовникам;

– до свідомого самотнього материнства, на жаль, можна віднести й заміжніх жінок, які отримують від медиків попередження про можливі патології у ще ненародженої дитини, і жінка не дає згоди на аборт, а чоловік залишає сім'ю;

– жінками свідомого самотнього материнства можуть бути і незаміжні жінки, які втратили надію на шлюб і бажають взяти дитину з притулку. Вони також потенційно «не проти шлюбу». Тобто крім «бажано обраного» свідомого самотнього материнства існує ще «вимушено обране» свідоме самотнє материнство.

В останньому випадку жінки свідомо пов'язують свою долю з дитиною в неповній сім'ї, але вони потенційно згодні на побудову повноцінної нуклеарної сім'ї (чи то з батьком дитини, чи то з іншим чоловіком, який погодиться виховувати дитину жінки). Вони, залишившись з дитиною, не відкидають можливості заміжжя.

Можна припустити, що в порівнянні з матерями-одиначками за власним вибором жінки свідомого самотнього материнства більше підкоряються материнським почуттям, ніж піклуються про своє здоров'я чи про наявність нащадків, можливо, за винятком сурогатного материнства.

Щодо **сурогатного материнства**, то це материнство зачіпає багато сторін репродуктивного процесу у суспільстві. Його можна критикувати за те, що і жінка-сурогатна мати, і дитина фінансово експлуатуються. Безумовно, прагматичний розрахунок на продаж своєї фізіологічної послуги — це півбіди. Страшна картина з долею дитини. Але почуття жінки до народження дитини і після — важко спрогнозувати. «У більшості країн сурогатне материнство дозволено тільки на безоплатній основі, і менш ніж в 20 країнах дана послуга легалізована, надається і на безоплатній, і на комерційній основі» [6, с. 113]. Наслідки сурогатного материнства можуть бути різними; не можна виключати безпліддя або навіть смерть. Крім того, частина сурогатних матерів відчувають сильне емоційне напруження після передачі дитини генетичним батькам.

«Незважаючи на це, є і прихильники послуги сурогатного материнства, які не вважають, що цю практику варто було б заборонити. На їхню думку, дана послуга не може ототожнюватися з торгівлею дітьми. Адже сплачуючи за послугу, люди купують право вважатися батьками, набувають статусу матері і батька, а не лише самого новонародженого» [7, с. 169–197]. «Крім цього, оскільки дитина генетично пов'язана з батьками, замовниками послуги, не можна говорити про продаж сурогатною матір'ю дитини її «справжнім батькам» [8, с. 107–116].

Практика сурогатного материнства дуже суперечлива: з одного боку, вона допомагає бездітним парам народити дитину, хоча і нетрадиційним способом, але генетично пов'язану з батьками, а з іншого боку, сурогатне материнство дає змогу сучасним жінкам легковажніше ставитися до своїх материнських обов'язків. По-перше, збільшується кількість абортів, адже тепер матір'ю можна стати у будь-якому віці, були б кошти; по-друге, навіть втрачати свою красу та привабливість, якщо інша людина може виносити твою дитину в усіх відношеннях, а ти не зашкодиш власному здоров'ю; по-третє, сім'ю можна заснувати і без чоловіка, скориставшись анонімними матеріалами, які надає кожна клініка, що займається такими питаннями. В результаті ми отримуємо кризу інституту сім'ї та наявність нових форм шлюбу, більше часу на пізнання самого себе, вдосталь часу на кар'єру та гедоністичний спосіб життя, який пропагує сучасне суспільство. Детальніше цю проблему можна буде дослідити, коли збільшиться кількість сурогатних матерів і можна буде відстежити реакції на народження дітей такого складного походження. Поки що можна очікувати, що у зв'язку з розповсюдженням нетрадиційних шлюбів проблеми зміни рішень сурогатними матерями залишити собі дитину будуть зростати.

Материнство серед тинейджерів є однією з небажаних форм репродуктивності у сучасному суспільстві. Давно відомий той факт, що нерідко рання вагітність пов'язана з підвищеним ризиком як для матері, так і для дитини, який у свою чергу обумовлений цілою низкою факторів. В першу чергу, це фізіологічна і психологічна незрілість тинейджерів для виношування дитини, яка супроводжується високим рівнем ускладнень при вагітності та пологах.

В недавньому минулому значною загрозою для матерів-тинейджерів були стосунки з їх батьками, які важко переживали негативні натяки

родичів та сусідів. Тоді головною проблемою було налагоджування взаєморозуміння між молододу матір'ю та її батьками, до того ж часто треба було розшукати та переконати батька взяти відповідальність за нову сім'ю. В сучасних умовах високоінтелектуального оснащення життя важливою проблемою для матерів-тинеїджерів є завершення навчання в школі, без якого втрачається їхнє повноцінне майбутнє. Також ізольованість від друзів-однолітків негативно впливає на подальшу соціалізацію молододу матері.

Якщо говорити про допоміжні послуги з боку суспільства і держави для матерів-тинеїджерів, то тут гостро відчувається потреба в посередницьких діях, в посередницьких службах.

На наш погляд, посередництво — дуже важливий елемент не тільки для даної категорії матерів, але і для створення сім'ї в цілому. Оскільки саме до обов'язків посередника належить допомога у вирішенні сімейних проблем, з якими найчастіше стикаються матері-тинеїджери. У багатьох європейських країнах існують спеціальні центри, де молоді матері можуть отримати кваліфіковану допомогу не лише стосовно своєї дитини, але й поради з приводу збереження молододу родини, підтримування відносин не тільки з родичами чоловіка, але і з власними батьками. На жаль, на сьогоднішній день в Україні не сформований бодай навіть запит на подібні послуги та організації для надання допомоги молодим сім'ям.

Висновки. Підбиваючи підсумки нашого дослідження, систематизуючи отримані дані, можна сказати, що сучасні тенденції в трансформації репродуктивної функції сім'ї логічно випливають зі змін, що відбулися в структурі родини та в інших функціях цього соціального інституту.

До теперішнього часу трансформації торкнулися практично всіх структурних та функціональних аспектів сім'ї, а також поширилися на здавалося б таку стійку та непохитну функцію, як репродукція.

В нашій роботі ми надали експлікативне уточнення характерних рис таких феноменів, як «свідоме самотнє материнство», «сурогатне материнство», «материнство серед тинеїджерів».

Між поняттями «матері-одиначки за власним вибором» та «свідоме самотнє материнство» ми виявили співвідношення. Найширшим за значенням є «свідоме самотнє материнство», до якого входить і «самотнє материнство за власним вибором». Останнє означає позицію жінок, які спочатку приймають рішення народити дитину і далі втілюють свої бажання та наміри. В такому випадку домінує вибір як бажання жінки бути самостійною ще й там, де природа її обмежує.

Додатково «свідоме самотнє материнство» можна тлумачити як усвідомлене підкоряння материнським почуттям, як правило у складних відносинах з батьком дитини. Це може бути рішення залишити дитину, якщо батько цієї дитини не бажає її народження і розриває всякі стосунки; можуть змінитися почуття до дитини у сурогатної матері-одиначки; може бути рішуча позиція матері щодо попередження медиків про можливі патології у ще ненародженої дитини; а також материнство для усиновленої дитини незаміжніми жінками, які втратили надію на шлюб. Вони також потенційно «не проти шлюбу». В таких випадках жінки свідомо пов'язують

свою долю з дитиною в неповній сім'ї, але вони потенційно згодні на побудову повноцінної нуклеарної сім'ї (чи то з батьком дитини, чи то з іншим чоловіком, який погоджується виховувати дитину жінки). Ми виявили, що свідомо залишитися одною з дитиною жінка може за своїм бажанням і під впливом глибоких материнських почуттів, за винятком прийняття рішення сурогатною матір'ю-одиначкою. Сурогатне материнство — явище нове і досконало не вивчене, тому поведінку таких жінок важко прогнозувати. Можна висловитися, що зміни рішення сурогатних матерів — віддавати чи не віддавати дитину — лежать як в психофізіологічній площині, так і в кон'юнктурно-прагматичній.

Стосовно матерів-тинеїджерів ми окреслили проблему: в сучасних умовах високоінтелектуального оснащення життя матері-тинеїджерки не можуть залишатися поза освітою.

Список використаних джерел і літератури

1. Мацковский М. Социология семьи: *Проблемы теории, методологии и методики*. — М.: Наука, — 1989, 116 с.
2. Луныкова Л. Р. О современном уровне жизни семей одиноких матерей. — М.: *Социс*, 2001. № 8. — С. 86–87.
3. Дементьева И. Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполных семьях. — М.: *Социс*, 2001. №11. — С. 108–113.
4. Иванова Е. И., Михеева А. Внебрачное материнство в России. — М.: *Социс*. 1999. № 4. — С. 72–76.
5. Дядюра Ю. «Матері-одиначки в США: як вижити і прожити». *Forum Daily*. Last modified June 11, 2015 <http://www.forumdaily.com/materi-odinochki-v-ssha-kak-vyzhit-i-prozhit/>
6. Краснова К. М. Сурогатное материнство. Законно или нет? — 2015. <http://shkolazhizni.ru/article/33108/>.
7. Wilkinson, S. «The Exploitation Argument against Commercial Surrogacy». *Bioethics* 17 (2003): — С. 169–187.
8. Baird, P. A. «Ethical Issues of Fertility and Reproduction». *Annual Review of Medicine* 47 (1996): 107–116.

References

1. Maczkovskyj M. *Sociologiya simyi: Problemy teorii, metodologii i metodyky*. — М.: Nauka, — 1989, 116 с.
2. Lunyakova L. R. O suchasnomu urovne zhyttya simej odynokyx materey. — М: *Socys*, 2001. № 8. — С. 86–87.
3. Demytyeva I. F. Negatyvnye faktory vospitania detej v nepovnych semyich. — М: *Socys*, 2001. № 11. — С. 108–113.
4. Ivanova E. Y. Vnebrachnoe materynstvo v Rossii. — М: *Socys*, 1999. № 4. — С.72–76.
5. Dyadyura Yu. «Materi-odynachky v SShA: yak vyzyty i prozhyty». Last modified June 11, 2015 <http://www.forumdaily.com/materi-odinochki-v-ssha-kak-vyzhit-i-prozhit/>
6. Krasnova K. M. Surogatnoe materynstvo. Zakonno ili net? — 2015. <http://shkolazhizni.ru/article/33108/>.
7. Wilkinson ,S. «The Exploitation Argument against Commercial Surrogacy». *Bioethics* 17 (2003): 169–187.
8. Baird, P. A. «Ethical Issues of Fertility and Reproduction». *Annual Review of Medicine* 47 (1996): 107–116.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2018

Каменская Т. Г.

факультет международных отношений, политологии
и социологии ОНУ имени И. И. Мечникова
к. 40, Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина
тел.: 098 492 57 23, Email: nikadevichya@mail.ru

Трофименко О. Ю.

факультет международных отношений, политологии
и социологии ОНУ имени И. И. Мечникова
к. 40, Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина
тел.: 0635193540, Email: Olya.tolya@i.ua

**РЕПРОДУКТИВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СЕМЬИ
В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ**

Резюме

В статье в результате анализа последних по времени изменений, произошедших в семье (как социальном институте), выявлены и описаны новые тенденции в репродукции населения в условиях социальных изменений и контексте эволюционных и институциональных парадигм. Экспликативные уточнения получили такие современные социальные явления, как «сознательное одинокое материнство», «суррогатное материнство», «материнство среди тинейджеров». В ходе работы делается вывод о том, что современные тенденции трансформации репродуктивной функции семьи логически вытекают из тех изменений, которые произошли в структуре семьи и других функциях этого социального института. Нами детально рассмотрены несколько вариантов сознательного одинокого материнства, как предпочтения быть матерью ребенку и остаться без супруга. В подобных случаях женщины согласны иметь полную семью, но делают выбор в пользу ребенка с соответствующими потерями для супружеской жизни.

Сознательное одинокое материнство может возникнуть и у суррогатной матери, что встречается редко, но может нарастать как явление в связи с либерализацией нетрадиционных браков.

Для матерей-тинейджеров выявлена современная проблема — завершение образования, как основа социализации молодой матери.

Ключевые слова: кризис семьи, сознательное одинокое материнство, суррогатное материнство, материнство среди тинейджеров.

Kamenska T.

Faculty of International Relations, Political Science and Sociology,
Odessa Mechnikov National University
r. 40. Frantsuzsky (French) Boulevard, 24/26, Odessa, Ukraine, 65058.
T.: 098 492 57 23, Email: nikadevichya@mail.ru

Trofimenko O.

Faculty of International Relations, Political Science and Sociology,
Odessa Mechnikov National University
r. 40. Frantsuzsky (French) Boulevard, 24/26, Odessa, Ukraine, 65058.
T.:0635193540, Email: Olya.tolya@i.ua

**REPRODUCTIVE PROBLEMS OF FAMILY DEVELOPMENT IN THE
MODERN SOCIETY**

Summary

Based on the analysis of the latest changes in the family as social institute the article reveals and describes new tendencies in population genesial cycle in terms of social changes and in the context of evolutionary and institutional paradigms. Explication is given to such up-to-date social phenomena as «conscious single motherhood», «surrogate motherhood», and «motherhood among teenagers». The article concludes that the current transformational tendencies in family reproductive function stem from the changes which affected the family structure and other functions of this social institute. We thoroughly examined several ideas of conscious single motherhood as a woman's preference of choice to become mother and stay single. In such cases women agree to have nuclear family but they opt for a child with relevant losses when it comes to wedlock.

Conscious single motherhood may become an option for a surrogate mother as well. This phenomenon happens quite seldom but may spread because of non-traditional marriages liberalization.

When it comes to mothers-teenagers we have determined an up-to-date problem — they have to graduate since the education is the socialization basis for young mothers.

Key words: family crisis, conscious single motherhood, surrogacy, motherhood among teenagers.

УДК 325.07

Князева О. В.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології
факультету міжнародних відносин, політології і соціології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
ул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
e-mail: Knyazeva.elena.mail@gmail.com
ORCID 0000–0001–5625–768X

Долженко Л. М.

студентка факультета міжнародних відносин, політології і соціології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
e-mail: ludyusa8@gmail.com
DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1\(30\).145417](http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1(30).145417)

**СТАВЛЕННЯ ДО МІГРАНТІВ В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ (за даними ESS 2012, 2016 рр.)**

Проблеми, пов'язані з міграцією, зокрема інтеграція мігрантів в приймаючій країні, актуальні для багатьох країн, у тому числі і для України. Цю проблему яскраво ілюструє європейська міграційна криза, що з'явилась в 2015 році. Тому в статті автори спираються на дані моніторингу порівняльного європейського дослідження (ESS) 2012 року (останній рік за участю України) і 2016 року (рік після міграційної кризи). Основна увага у цій роботі приділена розгляду установок населення країн-учасниць проекту ESS до зовнішньої міграції. На підставі порівняння середніх значень складена типологія країн по відношенню до мігрантів.

Ключові слова: міграція, мігранти, європейська міграційна криза, європейське соціальне дослідження (ESS).

Постановка проблеми. Питання міграції в останній час набуває все більшого значення та актуальності. Переміщення людей у територіальному просторі несе за собою велику кількість наслідків та змін не тільки для людини-мігранта, а й для жителів цієї території. Тому міграція може бути фактором, який провокує міжетнічне/соціальне напруження [1], а внаслідок цього — мігрантофобію [2] та ксенофобію [3]. Тому при виборі напрямку діяльності держави по відношенню до мігрантів необхідно знайти відповідь на наступні питання: як реагує на приїзд мігрантів приймаюча сторона, які установки та ставлення до цього явища мають громадяни держави, бо саме їм потрібно буде жити в одному соціальному та територіальному просторі, спілкуватися на всіх рівнях соціальної взаємодії з новоприбулими.

Зростання мігрантофобії та криза толерантності в масовій свідомості сформували в сучасному суспільстві всі передумови для появи латентної етнічної напруженості: досить статися одному епізоду — як виникає вже відкритий конфлікт на міжетнічному ґрунті. Зростання мігрантофобії і за-

гострення міжнаціональної ворожнечі давно діагностувалися результатами соціологічних опитів і відчуваються інтуїтивно.

Тому, *мета* статті полягає у проведенні компаративістського аналізу ставлення до мігрантів в Україні та Європі за даними ESS.

Для досягнення мети дослідження вирішувалися наступні завдання:

- Вивчити ставлення до зовнішніх мігрантів в Україні і в Європі на підставі двох показників: (1) «показник відкритості» — ставлення до переїзду мігрантів в країну респондентів¹; (2) «показник впливу на якість життя» — оцінка змін, які привносять іммігранти в країну респондента². Здійснити порівняльний аналіз цих показників між країнами.

- Здійснити диференційований аналіз мігрантофобії за групами населення залежно від статі і віку респондентів.

- Скласти типологію країн в залежності від ставлення до мігрантів.

- Проаналізувати, як змінилася ситуація відносно іммігрантів з 2012 по 2016 рр.

Головною гіпотезою є те, що незважаючи на страх жителів Європи «перед напливом мігрантів, які можуть не вписатися в культурне середовище, спровокувати загострення соціальних конфліктів»³ [4], європейці в цілому нейтрально ставляться до приїжджих з інших країн. При цьому жителі країн демонструють неоднаковий рівень терпимості до «чужоземців»: деякі країни стійко випереджають жителів інших європейських країн за рівнем неприязні до приїжджих. Ці розбіжності пояснюються ситуативними чинниками — конкретною культурною, історичною і політичною ситуацією в країні. Оцінка впливу міграції на економіку, культуру та життя в приймаючій країні в цілому тісним чином пов'язана з готовністю до прийому мігрантів. Чим вище (у позитивному сенсі) оцінки такого впливу, тим вище готовність до прийому мігрантів.

Рівень відкритості до зовнішніх мігрантів. Орієнтація на відкритість суспільства та пов'язана з нею толерантність до мігрантів визначалася на основі питань «**В якій мірі, на Вашу думку, слід дозволяти переїжджати до країни...**

1 людям тієї ж раси чи національності, що й більшість населення країни?

¹ Показник «відкритості» в дослідженні ESS операціоналізовано через наступні три індикатори: 1. Чи варто дозволяти людям тієї ж раси або національності, що і більшість населення країни, переїжджати жити в нашу країну? (4-бальна шкала) 2. А чи варто дозволити це людям, які за національністю або расовий приналежністю відрізняються від більшості населення нашої країни? (4-бальна шкала) 3. А якщо говорити про людей з бідніших країн поза межами Європи? (4-бальна шкала)

² Показник «оцінка змін, які привносять іммігранти в країну респондента» операціоналізований через індикатори: 1. Як Ви вважаєте, те, що люди з інших країн переїжджають нашу країну, в цілому добре або погано позначається на економіці? (10-бальна шкала) 2. Як Ви вважаєте, приплив людей з інших країн швидше руйнує або швидше збагачує культуру нашої країни? (10-бальна шкала) 3. Як Ви вважаєте, з припливом людей з інших країн наша країна як місце для життя краще або гірше? (10-бальна шкала)

³ Стереотип, що розповсюджується у ЗМІ.

2 людям, які за національністю або расою відрізняються від більшості населення країни?

З людьми з бідніших країн поза межами Європи?»

Підтримка переїзду до країни означених категорій осіб вимірювалася за шкалою, яка включала альтернативи: «4 — слід дозволяти багатьом таким людям переїжджати до країни; 3 — слід дозволяти деяким таким людям; 2 — слід дозволяти лише небагатьом таким людям; 1 — не дозволяти нікому».

Аспектом опитування є питання про однорідність прибуваючих мігрантів: «Чи слід дозволити людям тієї ж національності, що і більшість населення країни, переїжджати жити в нашу країну?». У даному сенсі Україна¹ (46 %) входить у трійку найбільш відкритих країн, займаючи третє місце після Ісландії (55 %) та Ізраїлю (51 %), який проводить політику репатріації з країн розсіяння. У Португалії найбільший відсоток респондентів, як вважають, що не слід дозволяти людям тієї ж національності, що і більшість населення, жити у їх країні — 26 %, Кіпр та Косово — 19 %, країни з рівнем негативізму — Чехія (16 %), Росія (14 %), Угорщина (14 %), Болгарія (10 %) та Великобританія (10 %) (табл. 1).

За рівнем відчуженості від іммігрантів національної більшості Україна займає позицію поряд зі Словенією, Нідерландами, Великою Британією, Іспанією, Естонією та Бельгією, маючи досить не високі відсотки (до 10 %).

Набагато більш серйозним питанням є ставлення до мігрантів іншої національності, тобто на виявлення рівня ксенофобських настроїв: «А людям, які за національністю або расовою приналежністю відрізняються від більшості населення країни?». Державами з найбільш високим рівнем ізоляціоністських настроїв є Кіпр (42 %) та Португалія (30 %) — країни Західної Європи, що відстають від загальноєвропейського рівня розвитку, Ізраїль (34 %), Косово (29 %), Росія та Угорщина — 26 %, тобто країни з постконфліктною ситуацією та сильною соціальною напругою, що виражається у міжетнічній дистанції (табл. 1).

Оцінки стають значно критичнішими, коли постає питання про більш бідні країни: «А якщо говорити про людей з бідніших країн за межами Європи?». Країни, які активніше підтримують переселення населення з більш бідних країн, у першу чергу Ісландія (33 %) та Швеція (31 %), потім Польща (23 %), Іспанія (21 %) та Болгарія (20 %) (табл. 2).

Можна підбити підсумок, що здебільшого негативне ставлення до мігрантів своєї національності властиве тим країнам, населення котрих негативно ставиться до мігрантів іншої національності більш-менш пропорційно. Також в залежності від рівня життя та демократизації суспільства громадяни (респонденти) мають залежну соціальну дистанцію та ксенофобські настрої: Косово (48 %) і Росія (40 %) — нікому не дозволять приїхати жити, Швеція (67 %) і Ісландія (88 %) — швидше дозволять багатьом.

¹ Опитування ESS 2012. Масиви: ESS6e02_2, ESS6UA.

Таблиця 1

**Ставлення до мігрантів за умови національної приналежності
(за даними ESS, 2012 р.)**

Країна	Чи слід дозволити переїжджати в нашу країну людям тієї ж національності, що і більшість населення							
	чи національність відрізняється від більшості населення				чи національність відрізняється від більшості населення			
	багатом	деко-му	небагатом	ніко-му	багатом	деко-му	небагатом	ніко-му
Велика Британія	9 %	47 %	30 %	10 %	7 %	40 %	35 %	16 %
Бельгія	17 %	58 %	19 %	6 %	8 %	49 %	31 %	12 %
Болгарія	34 %	31 %	16 %	10 %	22 %	32 %	20 %	15 %
Данія	23 %	58 %	16 %	2 %	14 %	45 %	33 %	5 %
Естонія	26 %	43 %	23 %	5 %	11 %	35 %	37 %	15 %
Ізраїль	51 %	17 %	12 %	13 %	6 %	22 %	30 %	34 %
Ірландія	18 %	45 %	23 %	11 %	15 %	40 %	29 %	14 %
Ісландія	55 %	36 %	6 %	1 %	33 %	39 %	20 %	4 %
Іспанія	24 %	36 %	28 %	9 %	21 %	34 %	30 %	11 %
Кіпр	12 %	22 %	46 %	19 %	2 %	9 %	46 %	42 %
Косово	29 %	29 %	13 %	19 %	17 %	26 %	17 %	29 %
Нідерланди	15 %	53 %	25 %	7 %	13 %	49 %	29 %	8 %
Норвегія	25 %	55 %	88 %	1 %	19 %	51 %	26 %	3 %
Німеччина	40 %	48 %	10 %	1 %	21 %	50 %	23 %	4 %
Польща	28 %	47 %	18 %	4 %	23 %	44 %	23 %	7 %
Португалія	7 %	33 %	31 %	26 %	7 %	28 %	32 %	30 %
РФ	28 %	29 %	22 %	17 %	8 %	26 %	33 %	26 %
Словаччина	18 %	36 %	31 %	13 %	11 %	30 %	38 %	19 %
Словенія	20 %	49 %	20 %	8 %	14 %	47 %	26 %	9 %
Угорщина	18 %	26 %	34 %	14 %	6 %	17 %	42 %	26 %
Україна	46 %	28 %	16 %	9 %	22 %	32 %	27 %	20 %
Фінляндія	15 %	50 %	32 %	2 %	10 %	36 %	45 %	7 %
Чехія	9 %	32 %	36 %	16 %	5 %	25 %	40 %	23 %
Швейцарія	20 %	61 %	15 %	2 %	9 %	52 %	31 %	5 %
Швеція	35 %	53 %	10 %	1 %	32 %	53 %	12 %	2 %

Уявлення респондентів України та Європи про вплив зовнішньої міграції на якість життя в країні мешкання.

Результати дослідження демонструють, що готовність до прийому мігрантів тісно пов'язана з уявленням респондентів про те, як феномен зовнішньої міграції впливає на економіку, що характеризує стан на ринку праці, як чужа культура мігрантів буде впливати на «свою» культуру, наскільки покращиться/погіршиться країна як місце для життя за присутності чужаків. Ставлення до цих аспектів визначалося за допомогою 10-бальної шкали. Відповіді позначалися від 0 до 10, причому 0 позначає негативний вплив, 10 — позитивний.

Питання стосовно економіки країни виглядає наступним чином: «*Те, що люди з інших країн переїжджають у Вашу країну, в цілому добре або погано позначається на економіці країни*». Справедливо припустити, що позитивне чи негативне ставлення до мігрантів пов'язане з рівнем життя в державах, яке виражається в економічній успішності; також що збільшення кількості працездатного населення сприяє посиленню конкуренції на ринку праці.

Таблиця 2

**Ксенофобські настрої щодо мігрантів із бідніших країн поза межами Європи
(за даними ESS, 2012 р.)**

Країна	Чи слід переїжджати жити в нашу країну людям з бідніших країн поза межами Європи?			
	багатством	декому	небагатством	нікому
Велика Британія	7 %	34 %	34 %	22 %
Бельгія	9 %	46 %	31 %	13 %
Болгарія	20 %	27 %	21 %	22 %
Данія	11 %	36 %	41 %	9 %
Естонія	7 %	25 %	37 %	29 %
Ізраїль	5 %	16 %	25 %	46 %
Ірландія	14 %	38 %	31 %	17 %
Ісландія	33 %	40 %	20 %	3 %
Іспанія	21 %	32 %	30 %	12 %
Кіпр	2 %	6 %	43 %	49 %
Косово	15 %	18 %	17 %	37 %
Нідерланди	11 %	43 %	32 %	12 %
Норвегія	17 %	50 %	29 %	4 %
Німеччина	19 %	49 %	25 %	6 %
Польща	23 %	43 %	24 %	6 %
Португалія	6 %	25 %	31 %	35 %
РФ	8 %	21 %	31 %	31 %
Словаччина	11 %	26 %	39 %	21 %
Словенія	12 %	39 %	31 %	14 %
Угорщина	4 %	13 %	38 %	35 %
Україна	18 %	25 %	28 %	29 %
Фінляндія	7 %	30 %	52 %	10 %
Чехія	5 %	25 %	40 %	22 %
Швейцарія	9 %	49 %	34 %	6 %
Швеція	31 %	52 %	14 %	1 %

Цифри наочно демонструють (табл. 3), що респонденти найбільш економічно розвинутих країн Європи, таких як Швейцарія, Данія, Нідерланди, Іспанія, Фінляндія, Німеччина, Ісландія та Норвегія, не вбачають руйнівної дії у міграції (трудова мігранти поповнюють ряди некваліфікованих працівників та працюють там, де громадяни країн не хочуть працювати; мають розвинену систему адаптації мігрантів; мають розвинуті механізми боротьби з расовою дискримінацією, що позначається на рівні ксенофобських настроїв; прищеплена з дитинства толерантність), тоді як у країнах з нездоровою політичною та економічною системою, таких як Росія, міграція сприймається як нове джерело конкуренції на ринку праці, поповнення лав кримінального світу країни, а також як малоосвічена група людей, що здебільшого буде вести паразитичний образ життя.

Проведений аналіз підтвердив, що уявлення місцевого населення про вплив міграції на економіку та культуру визначає його ставлення до даного феномену та самих мігрантів. Загалом в середньому по країнах Європи мігрантські напливи, за оцінками респондентів, найбільш позитивно впливають на культуру приймаючої країни — середня оцінка 5,6 (вище середньої), та найгірше для економіки — 4,9 балів.

Таблиця 3

Середні значення за оцінками впливу міграції на економіку, культуру та життя в цілому. Середня оцінка толерантності (за даними ESS, 2012)

Країна	Середній бал за змінною «економіка»	Середній бал за змінною «культура»	Середній бал за змінною «життя в цілому»	Середній бал толерантності
Велика Британія	4,5	5,1	4,7	3,9
Бельгія	4,6	5,8	4,7	4
Болгарія	4,9	5,5	5,3	3,8
Данія	5,1	6,3	6	3,9
Естонія	4,9	5,6	4,8	3,8
Ізраїль	4,6	4,9	4,7	3,7
Ірландія	4,9	5,5	5,4	3,8
Ісландія	5,9	6,8	6,5	4
Іспанія	5,2	6,2	5,3	4
Кіпр	3	3,1	3,2	3,2
Косово	4,4	4,3	4,7	3,5
Нідерланди	5,2	6,3	5,4	4
Норвегія	5,9	6,1	5,7	4
Німеччина	5,8	6,3	5,4	3,9
Польща	5,5	6,7	6	3,7
Португалія	4,3	5,1	3,9	3,7
РФ	3,9	3,6	3,3	3,1
Словаччина	3,9	4,7	4,1	3,5
Словенія	4,6	5,5	4,9	3,6
Угорщина	4,1	5,4	4,4	3,8
Україна	4,7	4,7	4,7	3,5
Фінляндія	5,5	7,1	5,6	4,9
Чехія	4	4,3	4,3	3,5
Швейцарія	6,1	6,1	5,4	4
Швеція	5,6	7	6,4	4
В середньому по Європі	4,9	5,6	5	3,8

Узагальнюючим аспектом є оцінка життя в цілому з приводу приїзду на постійне місце проживання іноземців. В цілому, чим вищі оцінки впливу міграції на життя, тим більше готовність прийому та допомоги при адаптації серед населення новоприбулих тієї ж раси чи національності, що більшість населення та й представників інших національностей. Чим вище оцінки впливу міграції на різні сфери життя населення, тим вищий рівень толерантності до мігрантів. В опитуванні щодо цього є питання: «З припливом людей з інших країн Ваша країна як місце для життя стає краще або гірше?».

Як видно з аналізу, країни, які позитивно налаштовані до приїзду мігрантів, в розумінні впливу на економіку, культуру та життя в цілому, мають менш виражені ксенофобські настрої щодо людей будь-якої раси чи національності. Серед найбільш відкритих — європейські країни індустріального типу з вищим рівнем життя та повагою до прав людини — Швеція, Швейцарія, Ісландія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Іспанія та

Німеччина. Країни з найбільш вираженою соціальною дистанцією та мігрантофобією — держави Східної Європи такі як Росія, Україна, Чехія, Угорщина та Косово.

Типологія країн в залежності від ставлення до мігрантів. З метою аналізу рівня толерантності до мігрантів нами були розраховані середні бали «толерантності» для окремих європейських країн і населення Європи в цілому по всім шести індикаторам і загальний бал толерантності методом Descriptive Stats by Group (Compare Means — порівняння середніх). На підставі значень складена типологія країн за ставленням до мігрантів по кожному індикатору. Рівень толерантності визначався за формулою: $Norma = Total\ Mean \pm 1/3 * Total\ Std.Dev.$

Таблиця 4

Середні значення показників IT1 та IT2 для країн-учасниць проекту ESS 2016 р.

	IT1	IT2
Russian Federation	2,74	3,57
Czech Republic	2,99	3,73
Slovenia	2,38	4,36
Estonia	2,56	4,57
France	2,26	5,17
Belgium	2,18	5,36
Israel	2,58	5,01
Germany	2	5,67
Norway	1,96	5,73
Netherlands	2,19	5,59
United Kingdom	2,27	5,58
Poland	2,56	5,36
Switzerland	2,16	5,86
Sweden	1,74	6,32
Finland	2,34	4,97
Iceland	1,7	7
Ireland	2,34	5,89
Austria	2,6	4,69
Total	2,34	5,2
Total Std.Dev.	0,89	2,49
От	2,04	4,37
До	2,64	6,03

Індекс «толерантності» (IT1) є середнім значенням за трьома показниками: ставлення до мігрантів тієї ж національності; ставлення до мігрантів іншої національності; ставлення до мігрантів з бідних країн.

Другий показник: індекс «толерантності» (IT2), який включає середні значення показників впливу мігрантів на сфери діяльності приймаючої сторони: економіка, культура, життя в цілому.

Проведений методом порівняння середніх і розрахунок індексів IT1 та IT2 аналіз дозволив типологізувати європейські країни в залежності від ставлення до мігрантів.

У першу групу в 2012 році ввійшли дві держави: Ірландія і Польща, у 2016 році — Ісландія і Швеція. Відзначимо, що ставлення поляків і

ірландців, які в 2012 році демонстрували виражене позитивне ставлення до мігрантів, після міграційної європейської кризи 2015 року істотно погіршилося.

Друга група (кластер) найчисленніший. Оскільки склад країн-учасниць змінюється від раунду до раунду, нелегко виявити будь-яку динаміку, проте можна сказати, що ядро країн, для жителів яких характерне нейтральне або швидше позитивне ставлення до мігрантів і в 2012, і в 2016 роках складають Франція, Бельгія, Данія, Швейцарія, Велика Британія, Нідерланди.

Третя група — країни, що демонструють суперечливе ставлення до мігрантів (один з індексів може мати позитивне значення, другий — нейтральне або негативне і нейтральне). До цієї групи входять такі країни як Норвегія, Німеччина, Косово, Словаччина (2012), Словенія (2016).

І, нарешті, в останній кластер увійшли країни з домінуванням негативних оцінок відносно мігрантів більшості населення. У 2012 році до цієї групи входили Чеська Республіка і Кіпр, в 2016 році Кіпр поступився місцем Російській Федерації (Кіпр не брав участь в проекті 2016 р.) Безумовним лідером за рівнем негативізму є Чеська Республіка.

Висновки. Отже проаналізовані дані дозволяють зробити висновок, що населення країн-учасниць проектів ESS 2012, 2016 років має серйозні установки відносно мігрантів. Заради справедливості на завершення відзначимо, що в пропонованій статті були розглянуті лише деякі аспекти заявленої проблематики. Поза сумнівом, позначена тема заслуговує на більш глибоку увагу.

Список використаних джерел і літератури

1. Мاستикова Н. С. Межэтническая напряженность в России и Европе (по данным ESS на 2012 г.). *Социологический журнал*. 2016. Том 22, № 1. С. 95–113.
2. Мукомель В. И. Ксенофобия и мигрантофобии в контексте культуры доверия. *Мир России*. 2014. № 1, С. 137–166.
3. Makeev S. A., Malyshev L. A. Соотношение восприятия неравенств и социальных ориентаций у населения разных стран. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2013. Випуск 7. С. 29–38.
4. Никольский И. Европа ставит на «голубую карту» *Газета.ру*. 30 июля 2007. Retrieved from <https://www.gazeta.ru>

References

1. Mastykova, N. S. (2016). Mezhetnicheskaja napriazhennost v Rossyy u Evrope (po dannym ESS na 2012 h.). *Sotsyologicheskyy zhurnal*, Tom 22, № 1, 95–113.
2. Mukomel, V. Y. (2014). Ksenofobyia u myhrantofobyu v kontekste kultury doveryia. *Myr Rossyy*. № 1, 137–166.
3. Makeev, S. A., & Malyshev, L. A. (2013). Sootnoshenye vospriyatya neravenstv y sotsyalnykh oryentatsyi u naseleniya raznykh stran. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia sotsiologichna*. Vypusk 7, 29–38.
4. Nykolskyi, Y. (2007, Yiul 30). Evropa stavyt na «holubuiu kartu» *Hazeta.ru*. Retrieved from <https://www.gazeta.ru>

Стаття надійшла до редакції 03.09.2018

Князева Е. В.

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии факультета международных отношений, политологии и социологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина
e-mail: Knyazeva.elena.mail@gmail.com
ORCID 0000–0001–5625–768X

Долженко Л. Н.

студентка факультета международных отношений, политологии и социологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина
e-mail: ludyusa8@gmail.com

**ОТНОШЕНИЕ К МИГРАНТАМ В ЕВРОПЕ И УКРАИНЕ:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ (по данным ESS 2012, 2016 гг.)**

Резюме

Проблемы, связанные с миграцией, в частности интеграция мигрантов в принимающей стране, актуальны для многих стран, в том числе и для Украины. Эту проблему ярко иллюстрирует европейский миграционный кризис, который случился в 2015 году. В представленной статье авторы опираются на данные мониторинга европейского социального исследования (ESS) 2012 года (последний год с участием Украины) и 2016 года (год после миграционного кризиса). Основное внимание в этой работе будет уделено рассмотрению установок населения стран-участниц проекта ESS к внешней миграции. На основании сравнения средних значений создана типология стран по отношению к мигрантам. При осуществлении дифференцированного анализа мигрантофобии, в процессе сравнительного анализа установлено, что женщины более толерантны, чем мужчины. Но в большей степени отношение к мигрантам зависит от возраста респондентов. Типология, основанная на методе сравнения средних значений индексов «толерантности» (ИТ1 и ИТ2) позволила разделить страны-участницы на четыре группы. Состав групп на состояние 2012 и 2016 меняется, во-первых, потому, что произошла смена представления о влиянии миграции на различные сферы жизни, особенно после европейского миграционного кризиса 2015 года; во-вторых, не все страны принимали участие в исследовании 2016 года. В статье также отмечается, что чем выше оценки влияния миграции на экономику, культуру и жизнь в целом в стране, тем выше готовность к приему мигрантов. Наиболее положительное отношение зафиксировано в Польше и Ирландии. В статье были рассмотрены лишь некоторые аспекты заявленной проблематики. Несомненно, обозначенная тема заслуживает более глубокого изучения.

Ключевые слова: миграция, мигранты, миграционный кризис, европейское социальное исследование (ESS).

Kniazieva O.

PhD in Sociology, Associate Professor, Sociology Department
of Faculty of International Relations, Political science and Sociology,
Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanskaya str., Odessa, 65082, Ukraine
e-mail: Knyazeva.elena.mail@gmail.com
ORCID 0000-0001-5625-768X

Dolzhenko L.

a third-year student of Faculty of International Relations, Political science
and Sociology of Odessa I. I. Mechnikov National University (bachelor's degree)
e-mail: ludyusa8@gmail.com

**ATTITUDE TOWARDS MIGRANTS IN EUROPE AND UKRAINE:
A COMPARATIVE ANALYSIS (according to ESS — European Social
Survey 2012, 2016)**

Summary

The problems related to migration especially the integration of migrants in the receiving country, are relevant for many countries, including Ukraine. This problem was illustrated by the European migration crisis, which happened in 2015. Therefore, in the article the authors rely on the data of the monitoring of the comparative European study (ESS) of 2015 (the last year with the participation of Ukraine) and 2016 (the year after the migration crisis). The main attention in this work was given to the consideration of the attitudes of the population of the countries participating in the ESS project to external migration. The typology of countries with respect to migrants is based on a comparison of average values. By implementing a differentiated analysis of migrant phobia, it was determined that the proportion of female audience is more tolerant than male. However, more significant changes are observed depending on the age of the respondents. The typology, based on the method of comparing the Indices of «tolerance» (IT1 and IT2) allows us to divide the studied countries of Europe into four groups. The composition of the groups as of 2012 and 2016 is changing. Firstly, because there has been a change in the perception of the impact of migration on various spheres of life in the country, especially after the European migration crisis of 2015. Secondly, some countries did not participate in the 2016 study. In the article also was pointed, the higher the assessment of the impact of migration on the economy, culture, and life in general in the country, the higher the readiness for receiving migrants. The most positive attitude was recorded in Poland and Iceland. In all fairness in conclusion should be mentioned that in this study was considered only some aspects of the stated problem. Undoubtedly, the designated topic deserves more study.

Key words: migration, migrants, European migration crisis, European social survey (ESS)

УДК [37.091.212: 314.151](477.8)

Максимович О. В.

канд. філос. н., доцент,
докторант кафедри соціології Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
директор Навчально-наукового центру
соціологічних досліджень Прикарпатського регіону
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
вул. Шевченка 57, Івано-Франківськ, 76025, Україна
e-mail: olgamaksymovych@gmail.com
ORCID 0000–0002–3463–1543
DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1\(30\).145419](http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1(30).145419)

**СОЦІАЛЬНО-СТАТУСНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ ТА КАР'ЄРНІ ОЧІКУВАННЯ
ПІДЛІТКОВОЇ МОЛОДІ ПРИКАРПАТТЯ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ
ОПИТУВАННЯ УЧНІВ ВИПУСКНИХ КЛАСІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ)¹**

Розглянуто результати дослідження «Ціннісні орієнтації учнів випускних класів м. Івано-Франківська». Представлено дані опитування щодо їхніх кар'єрних очікувань в контексті їхньої професійної орієнтації з одного боку та пропозиції регіонального ринку праці — з іншого. Розглянуто чинники та структуру соціально-статусних преференцій підліткової молоді. З'ясовано, що соціально-статусні очікування підліткової молоді переважно стосуються управлінської діяльності, бізнесу, підприємництва та менеджерської діяльності середнього та високого рівнів управління, а інструментальними способами їх досягнення, на думку опитаних респондентів, є найперше базові соціальні компетенції («м'які навички»).

Ключові слова: підліткова молодь, професійні орієнтації, соціально-статусні очікування, прикордоння.

Ціннісні орієнтації молоді, в тому числі в професійній сфері вже давно перебувають в центрі уваги соціологів. Однак, якщо донедавна цінності молоді трактувалися як периферійні та субкультурні, які орієнтовно через 15–20 років по тому будуть домінувати в суспільстві², то сьогодні завдяки пришвидшенню темпів соціального розвитку, скороченню часового інтервалу статусного переміщення в площині соціальних ієрархій і особливо завдяки практикам самозайнятості, котрі набувають усе більш широкого розповсюдження, зокрема в молодіжних колах, виникає потреба переосмислення такого бачення.

¹ Стаття була підготовлена для II міжнародної наукової конференції Української асоціації дослідників освіти «Імплементация європейських стандартів в українські освітні дослідження» (15 червня 2018 року, Національна академія педагогічних наук України при підтримці Європейського Союзу програми Еразмус + Жан Моне, Київ, Україна).

² Така точка зору презентована в працях К. Маннгейма, Х. Ортега-и-Гассета, Р. Ингелхарта та ін. (див., напр.: [1]).

Постановка проблеми. А що, власне, ми, суспільствознавці, знаємо про цю соціально-демографічну групу в Україні? Чи достатньо емпіричних даних для того, щоб із високим отупенем наукової вірогідності аналізувати ті чи інші аспекти суспільного життя молоді нашої країни? На перший погляд, складається враження, що молодь як об'єкт соціологічного дослідження достатньо добре описана і проаналізована в чималій кількості як теоретичних розвідок, так і емпіричних досліджень [2-4 та ін.]. Однак вони переважно охоплюють студентство і більш зрілу вікову групу, тоді як підліткова молодь нечасто постає об'єктом емпіричних соціологічних досліджень, позаяк такі дослідження утруднені низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників. У цьому сенсі, мабуть, більш вигідно вирізняються студії психологів [5; 6 та ін.]. Однак, як засвідчують реалії українського (та й не лише) сьогодення, дослідження ціннісних орієнтацій підліткової молоді є важливим як з онтологічної, так і з гносеологічної точки зору, адже бракує наукових даних емпіричного характеру, особливо порівняльного, на основі яких можна було б конструювати ефективні стратегії інституційного менеджменту та молодіжної політики.

Корегування освітньо-професійного вибору випускників українських шкіл вже давно перебуває в фокусі обговорень не лише науковців, але й широкої громадськості, позаяк перекіс школярських преференцій в бік професій та напрямів підготовки, не надто затребуваних на ринку праці, вже давно відомий в Україні, формуючи відповідні дисбаланси на ринку праці. Однак вироблення ефективної профорієнтаційної політики неможливе без розуміння суті та структури вподобань підлітків в цій площині. Саме тому ця публікація покликана висвітлити соціально-статусні преференції та кар'єрні очікування підлітків, а також мотиваційну структуру професійного вибору молоді (на прикладі опитування випускників обласного центру Прикарпаття).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наявних наукових розвідок з приводу окресленої в статті проблеми свідчить про те, що за винятком напрацювань представників Харківської [7-9 та ін.] та Одеської [10; 11 та ін.] соціологічних шкіл, чисельність таких досліджень в Україні є незначною. З огляду на це потреба і необхідність формування єдиного національного моніторингового проекту, спрямованого на вивчення саме цієї вікової групи, є доволі гострою як з наукової, так і з соціально-практичної точки зору. Особливо нагальною є проблема порівняльних даних, і в цьому сенсі вигідно вирізняється ініціативне міжнародне порівняльне дослідження «Молодь на пограниччі Східної та Центральної Європи», в рамках якого було проаналізовано роль та значення молоді прикордоння в контексті життєдіяльності регіону, доведено, що спільних рис поміж українськими підлітками різних прикордонних регіонів України більше, аніж відмінностей [12]. Та все ж в цілому такі дослідження часто, на жаль, носять разовий характер, а відмінності методології, методики та інструментарію становлять суттєву перепону формуванню висновків моніторингового чи порівняльного характеру, в чому, на наш погляд і по-

лягає принципова площина розвитку таких дослідницьких ініціатив в майбутньому¹.

Постановка завдання. Публікація спрямована на висвітлення результатів опитування підліткової молоді територіальної громади м. Івано-Франківська² в розрізі соціально-статусних преференцій та кар'єрних очікувань, з одного боку, а також в контексті ціннісного дискурсу молоді прикордоння Східно-Центральної Європи — з іншого.

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження виявило, що коли мова йде про освітні та професійні преференції підліткової молоді, то вони в деяких випадках виступають водночас і інструментальними і термальними цінностями.

Так, соціально-статусні преференції випускників загальноосвітніх навчальних закладів м. Івано-Франківська виявляються переважно у їхніх орієнтаціях на управлінські професії. Поцікавившись у старшокласників, якою роботою вони б хотіли займатися в майбутньому, ми з'ясували, що більшість респондентів хотіли б посісти керівні посади (35,7 %), бути задіяними в комплексній роботі з людьми, яка потребує спеціальної професійної підготовки (32,7 %) (рис. 1). Підприємницька діяльність цікавить 27,6 % опитаних випускників обласного центру Прикарпаття.

¹ А тому, переконані, цілком слухна ініціатива, нещодавно висловлена на сторінках «Українського соціологічного журналу» з приводу потреби і необхідності об'єднання зусиль соціологів щодо розробки стратегії проведення моніторингу в рамках єдиної методики під керівництвом дослідницького комітету Соціологічної асоціації України [11, с. 58].

² Довідково: соціологічне дослідження підліткової молоді територіальної громади м. Івано-Франківська (в рамках угоди про співпрацю між Головним управлінням освіти і науки Івано-Франківської обласної державної адміністрації та Прикарпатським національним університетом (25-С/12), а також в рамках угоди про співпрацю між Управлінням освіти і науки виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради та Прикарпатським національним університетом (2-С/12) та за підтримки Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies of University of Alberta) було реалізоване в усіх загальноосвітніх установах м. Івано-Франківська. До участі в опитуванні було запрошено усіх учнів випускних класів, опитування носило суцільний характер, поряд з тим в ньому не брали участь ті учні, котрі з певних причин не відвідували програму навчання на момент проведення польового етапу, чи з особистих міркувань не виявили бажання взяти участь в опитуванні, у зв'язку з чим рівень досягнення цільової групи становить 68,7 %. Масив даних становить 774 одиниці аналізу. Статистична похибка (із ймовірністю 0,95) не перевищує 1,98 %. Загалом в опитуванні взяли участь учні 28 шкіл міста.

Окрім Канадського інституту українських студій університету Альберти, який забезпечив грантову підтримку проекту, висловлюємо подяку студентам-практикантам Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника 2014/2015 та 2015/2016 навчальних років напряму підготовки 6.030101 — «соціологія», які долучилися до польового етапу реалізації опитування та взяли активну участь у формуванні масиву даних; студентам напряму підготовки 6.020301 — «філософія», допомога яких є суттєвим внеском на етапі формування зведеного масиву даних щодо обробки відкритих запитань опитувальника, а також особисто тодішньому аспіранту кафедри філософії та соціології А. Я. Джигіті за суттєвий організаційний внесок в реалізацію опитування. Також висловлюємо вдячність Центру практичної психології та соціальної роботи Департаменту освіти та науки Івано-Франківської міської ради, який в рамках згадуваних угод про співпрацю забезпечив організаційний супровід та інституційне сприяння проведенню цього опитування на теренах обласного центру Прикарпаття.

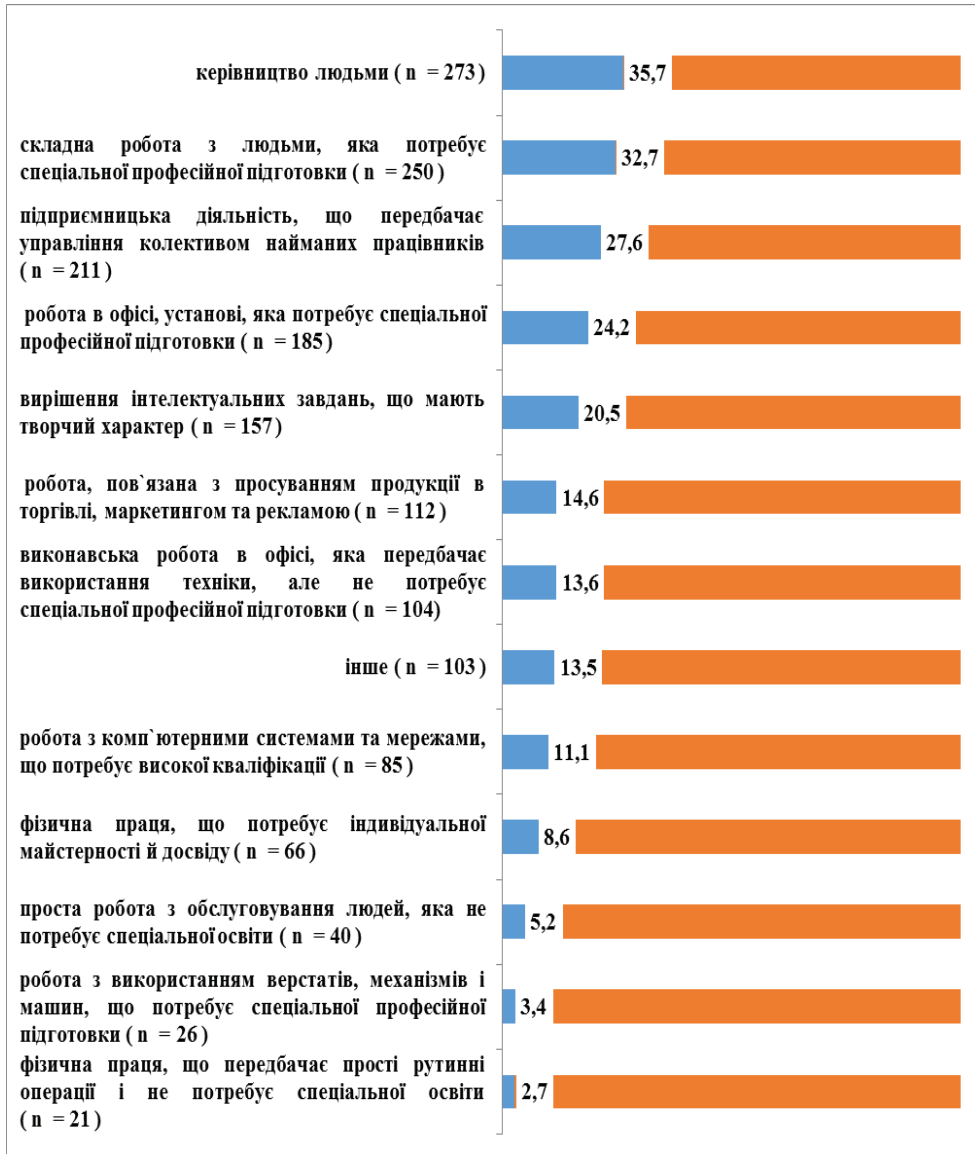

Рис. 1. Відповіді на запитання множинного вибору «Якою роботою Ви хотіли б займатися в майбутньому?» (у %)

А які ж, власне, інструменти досягнення задекларованих життєвих цілей вбачають наші респонденти? Задля розуміння набору інструментальних цінностей ми скористалися запитанням, спрямованим на з'ясування ознак успішної, на думку підліткової молоді, людини. Залишивши це запитання відкритим, з метою уникнення помилок змістовної валідності запитання, ми, з одного боку, переконалися, що цей крок вочевидь був цілком вірним

з методичної точки зору, з іншого — набори запропонованих дескрипторів успішної людини подекуди різнилися настільки, що видавалося, на перший погляд, можливе помилкове внесення чи некоректне кодування даних, яке спричиняє саме такі результати. Однак при більш детальному осмисленні стало зрозуміло, що запропоновані школярами відповіді якраз і відображають всю багатоманітність, контраверсійність та плюралістичність аксіодискурсу підліткового покоління (таблиця 1).

Таблиця 1

Відповіді на запитання «Назвіть, будь ласка, п'ять ознак успішної людини?»

№	ознаки	п
1	впевненість	427
2	розум	171
3	оптимізм	145
4	цілеспрямованість	143
5	наполегливість	97
6	працьовитість	81
7	багатство	76
8	чесність	76
9	комунікабельність	75
10	рішучість	66
11	мудрість	51
12	доброта	50
13	сім'я	50
14	щастя	41
15	відповідальність	38
16	успішність	33
17	самовпевненість	30
18	віра в себе	29
19	інтерес	29
20	щирість	29
21	здоров'я	27
22	кмітливість	27
23	сила волі	27
24	сміливість	27
25	задоволення життям	26
26	вдача	24
27	любов	23
28	радість	23
29	впертість	22
30	лідерство	21
31	самостійність	21
32	віра	20
33	робота	19
34	хитрість	19
35	знання	17
36	розсудливість	17
37	вихованість	16
38	освіченість	16
39	довірливість	15
40	надія	15
41	освіта	15

Закінчення табл. 1

№	ознаки	n
42	справедливість	15
43	пунктуальність	14
44	сила	14
45	терплячість	14
46	кар'єра	13
47	ввічливість	12
48	креативність	12
49	організованість	12
50	вірність	11
51	доброзичливість	11
52	стриманість	11
53	зосередженість	10
54	інтелект	10
55	інше	777
56	немає відповіді	26
	Всього	3136

Скажімо, в переліку 3136 найменувань другу позицію за чисельністю виборів отримав «розум» (171 вибір) як індикатор успішної, на думку школярів, людини, проте освіта перебуває наприкінці списку (15 виборів), що, вочевидь, відображає сприйняття школярами можливостей освіти як соціального інституту в умовах українського сьогодення. Ще більшу розгубленість спричиняє розуміння того, що попри те, що школярі фактично не номінують освіту як ознаку успішності, більше двох третин респондентів стверджують, що планують здобувати вищу освіту після закінчення школи.

Досліджуючи соціально-статусні преференції та кар'єрні очікування підліткової молоді, ми також поцікавилися рівнем гендерної толерантності підліткової молоді.

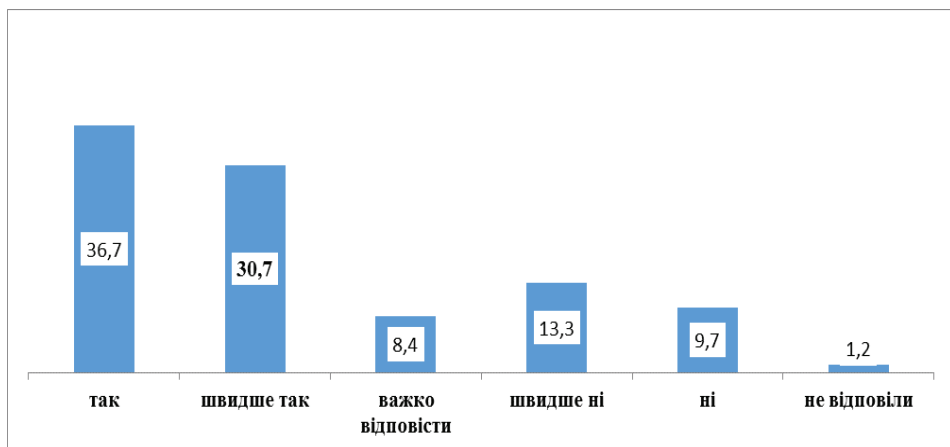

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «Чи підтримуєте Ви думку, що деякі професії є суто «чоловічими», а деякі — «жіночими»?» (n = 774; у %)

Виявилось, що попри всі заходи, спрямовані на формування гендерної толерантності світогляду українських школярів, гендерний вимір професійного самовизначення школярів, аксіодискурс молодого покоління на теренах Прикарпаття (в розрізі гендерної толерантності) залишається доволі заангажованим. А саме, на запитання «Чи підтримуєте Ви думку, що деякі професії є суто «чоловічими», а деякі — «жіночими»?» сума ствердних та радше ствердних відповідей становить 66,7 % (рис. 3), що дозволяє зробити висновок про те, що наразі аксіодискурс прикарпатських підлітків залишається доволі патерналістським та традиціоналістським.

Вивчення ж кар'єрних очікувань підводить до висновку про загалом амбітний та орієнтований на управлінську нішу професійний запит прикарпатських випускників.

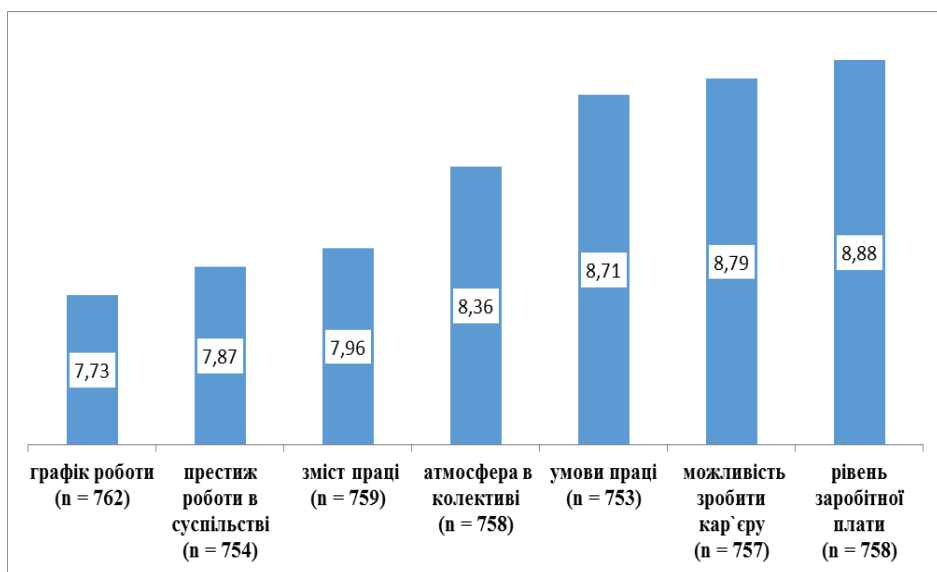

Рис. 3. Відповіді на запитання «Оцініть, будь ласка, нижчеперелічені аспекти трудової діяльності з точки зору їхньої важливості у виборі Вашої майбутньої професії (від 0 до 10, де 0 — «абсолютно не важливо»; 10 — «дуже важливо») (середнє арифм.)»

Так, структура фактуальної зумовленості професійного вибору школярів випускних класів обласного центру Прикарпаття підводить до висновку, що молода генерація — це переважно матеріалістично орієнтоване покоління, для якого першочерговими критеріями успіху в професійному плані є фінансове становище та можливість зробити кар'єру. Натомість зміст праці, престиж професії в суспільстві є дещо менш вагомими чинниками майбутнього професійного вибору (рис. 4).

Висновки. Підводячи підсумки вивчення соціально-статусних пререференцій та кар'єрних очікувань підліткової молоді Прикарпаття на основі результатів опитування, проведеного серед учнів випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів м. Івано-Франківськ, акцентуємо

наступні ключові тези: по-перше, соціально-статусні очікування випускників загальноосвітніх навчальних закладів м. Івано-Франківська переважно стосуються управлінської діяльності, бізнесу, підприємництва та менеджерської діяльності середнього та високого рівнів управління, а інструментальними засобами їхнього досягнення, на думку школярів, є найперше такі якості особистості, як впевненість, розум, оптимізм, цілеспрямованість, наполегливість і працьовитість, тобто базові соціальні навички (Soft Skills — з англ. «м'які навички»), яким зазвичай не навчають у школі чи університеті; по-друге, освітні переваги школярів обласного центру Прикарпаття переважно стосуються тих напрямів підготовки, які не надто затребувані на ринку праці; по-третє, підлітки з України декларують значний лідерський потенціал у сфері підприємницької діяльності.

Список використаних джерел і літератури

1. Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies. Princeton: Princeton Univ. Press, 1997. 440 p.
2. Сокурская Л. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2006. 576 с.
3. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурської. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с.
4. Щудло С. Вища освіта у пошуку якості: quo vadis. Харків; Дрогобич: Коло, 2012. 340 с.
5. Przybylski A. A Large-Scale Test of the Goldilocks Hypothesis: Quantifying the Relations Between Digital-Screen Use and the Mental Well-Being of Adolescents. *Psychological Science*. 2017. 28(2). P. 204–215. URL: <https://doi.org/10.1177/0956797616678438>
6. Яновська Т. А. Психологічні особливості прояву конфліктної поведінки підлітків із низьким рівнем самооцінки. *Психологія і особистість*. 2016. № 1 (9). С. 93–108.
7. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації: колективна монографія / за ред. Сокурської Л. Г. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2000. 207 с.
8. Агамирьян Л. В. Досуговые практики как фактор социализации городских и сельских подростков. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2015. Вип. 35. С. 92–98.
9. Agamiryan L. Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2016. № 2 (6). P. 51–65.
10. Попова И. М., Романенко С. В., Савченко Ю. М. Старшеклассник-2006. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители и дети. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки*. Одеса: Астропринт, 2006. Том 11. Вип. 10. С. 89–108.
11. Романенко С. В. Жизненные планы старшеклассников Одессы (по результатам мониторингового исследования). *Український соціологічний журнал: наукове, інформаційне видання*. 2016. № 1–2. С. 58–64.
12. Сокурская Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования). *Методология, теория и практика социологического анализа современного общества*. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2015. С. 251–258.

References

1. Inglehart R. (1997) *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton Univ. Press [in English].
2. Sokurianskaia L. (2006) *Studenchestvo na puti k drugomu obshchestvu: tseinnostnyi diskurs perekhoda* [Students on the Path to Another Society: the Value Transition Discourse]. Kharkov: Kharkovskii nats. un-t im. V. N. Karazina [in Russian].
3. Sokurianskaia L., Arbjenina V. L. (2012) *Ukrajinsjke studentstvo u poshukakh identychnosti: monohrafiia* [Ukrainian Students in Search of Identity: Monograph]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
4. Shhudlo S. (2012) *Vyshha osvita u poshuku yakosti: quo vadis* [Higher Education in Search of Quality: Quo Vadis]. Kharkiv — Droghobych: Kolo [in Ukrainian].
5. Przybylski A. A. (2017) Large-Scale Test of the Goldilocks Hypothesis: Quantifying the Relations Between Digital-Screen Use and the Mental Well-Being of Adolescents. *Psychological Science*, 28(2), P. 204–215. URL: <https://doi.org/10.1177/0956797616678438>
6. Janovsjka T. A. (2016) *Psyhologhichni osoblyvosti projavu konfliktnoji povedinky pidlitkiv iz nyzjkykym rivnem samoocinky* [Psychological Peculiarities of the Manifestation of Conflict Behavior of Adolescents' prone to the Low Self-Esteem]. *Psyhologhija i osobystistj*. № 1 (9). S. 93–108 [in Ukrainian].
7. Sokurianskaia L., Arbjenina V. L. (2000) *Pidlitok u velykomu misti: faktory ta mekhanizmy socializacii: kolektyvna monohrafiia* [Teenager in a Big City: Factors and Socialization Mechanisms: a collective monograph]. Kharkiv: Vydavnychyj centr Kharkivskjogho nacional'noho universytetu imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
8. Agamirian L. V. (2015) *Dosugovyie praktiki kak faktor sotcializacii gorodskikh i selskikh podrostkov* [Leisure Practices as the Factor of Socialization of the Urban and Rural Teenagers']. *Visnik Kharkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Sotciologichni doslidzhennia suchasnogo suspilstva: metodologii, teorii, metodi»*, 35. 92–98 [in Russian].
9. Agamiryan L. (2016) *Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization*. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*, 2 (6). P. 51–65. [in English].
10. Popova I., Romanenko S. & Savchenko M. (2006) *Starsheklassnik — 2006. Zhiznennye orientacii i nastroyeniia; sovremennaia semia: roditeli i deti* [Senior Student — 2006. Life orientations and Opinions; Modern Family: Parents and Children]. *Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. (Serii: Sotciologii i politichni nauki)*, 11, 89–108 [in Russian].
11. Romanenko S. V. (2016) *Zhiznennye plany starsheklassnikov Odessa (po rezul'tatam monitoringovogo issledovaniia)* [Life Plans of High School Students in Odessa (according to the Results of Monitoring Research)]. *Ukrainskii sotciologichnii zhurnal: naukovie, informatciine vidannia*, 1–2, 58–64 [in Russian].
12. Sokurianskaia L. G. (2015) *Tseinnostnye orientacii podrostkovoi molodezhi pogranchia Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy (po rezul'tatam mezhdunarodnogo issledovaniia)* [Value Orientations of Adolescent youth in the Borderlands of Central and Eastern Europe (according to the Results of an International Study)]. *Metodologii, teorii i praktika sotciologicheskogo analiza sovremennogo obshchestva*, 251–258 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 5.09.2018

Максимович О. В.

ГВУЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»,
ул. Шевченко 57, Івано-Франківськ, 76025, Україна

**СОЦИАЛЬНО-СТАТУСНЫЕ ПРЕФЕРЕНЦИИ И КАРЬЕРНЫЕ
ОЖИДАНИЯ ПОДРОСТКОВОЙ МОЛОДЕЖИ ПРИКАРПАТЬЯ
(ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ОПРОСА УЧАЩИХСЯ ВЫПУСКНЫХ КЛАССОВ
УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ)**

Резюме

В статье представлены результаты исследования «Ценностные ориентации учащихся выпускных классов г. Ивано-Франковска», проведенного Учебно-научным центром социологических исследований Прикарпатья ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василя Стефаника» в рамках соглашения о сотрудничестве между Главным управлением образования и науки Ивано-Франковской областной государственной администрации и Прикарпатским национальным университетом, а также в рамках соглашения о сотрудничестве между Управлением образования и науки исполнительного комитета Ивано-Франковского городского совета и Прикарпатским национальным университетом и при финансовой поддержке Канадского института украинских исследований в 2015 году. Массив данных составляет 774 единицы анализа. Уровень достижения целевой группы составляет 68,7 %. Статистическая погрешность (с вероятностью 0,95) не превышает 1,98 %. Всего в опросе приняли участие ученики 28 школ города. Также в работе рассмотрены отдельные данные международного исследования «Молодежь на пограничье Центральной и Восточной Европы», проведенного 2015 году среди выпускников школ некоторых приграничных областей Украины, Польши и Венгрии. Представлены данные о профессиональных ожиданиях подростков. Рассмотрены факторы и структура социально-статусных предпочтений подростковой молодежи. Выяснено, что социально-статусные ожидания подростковой молодежи в основном касаются управленческой деятельности, бизнеса, предпринимательства и менеджерской деятельности среднего и высокого уровней управления, а инструментальными способами их достижения, по мнению опрошенных респондентов, являются прежде всего личностные качества («мягкие навыки»).

Ключевые слова: подростковая молодежь, профессиональные ориентации, социально-статусные ожидания, приграничье.

Maksymovych O. V.

SHEI «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University»,
57, Shevchenka St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76025

**SOCIAL-STATUS ASPIRATIONS AND CAREER EXPECTATIONS
OF PRECARPATIAN REGION TEENAGE YOUTH (BASED ON THE
SURVEY OF STUDENTS OF GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL
INSTITUTIONS)**

Summary

The article is devoted to the results of the study «Value orientations of Ivano-Frankivsk's general secondary institutions students» conducted by the Educational and Scientific Center of Sociological Research of Precarpathian region of SHEI «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University». This research project has been supported by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (University of Alberta) and it has been implemented together with the Department of Education and Science of the Executive Committee of Ivano-Frankivsk City Council in 2015. According to the research methodology, 28 Ivano-Frankivsk's schools have been involved to the research procedure, 774 respondents have participated in this project, which accounts for 68, 7 %. The statistical sampling error (with a probability of 0.95) hasn't exceeded 1, 98 %. Additionally, the international study «Youth in the Borderlands of Central and Eastern Europe», conducted in 2015 among school graduates in some border regions of Ukraine, Poland and Hungary is been considered in the article. Data considering professional expectations of adolescents is been presented. The factors and structure of social and status preferences of adolescent youth are considered. It was found out that the social and status expectations of adolescent youth mainly relate to managerial activity, business, entrepreneurship and managerial activity of medium and high levels of management, and, in the opinion of interviewed respondents, they are personal qualities («soft skills»), that should be considered the most important professional skills.

Key words: Teenage Youth, Professional Orientations, Social and Status Expectations, Borderland.

УДК 316.772.5

Романенко С. В.

канд. соціол. наук, доц. каф. соціології ФМОПС

ОНУ імені І. І. Мечникова

к. 40, Французький бул., 24/26, г. Одеса, 65058, Україна

тел.: 0482–68–60–92

e-mail: romanenco@te.net.ua

ORCID 0000–0002–7406–9137

DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1\(30\).144573](http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1(30).144573)

**СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛЬЗОВАТЕЛІЙ В ВІРТУАЛЬНОМУ
ПРОСТРАНСТВЕ**

Сегодня можно говорить о формировании новой среды социального взаимодействия, которую именуют виртуальным пространством. Статья посвящена изучению места, занимаемого виртуальным пространством в жизни современной молодежи и подростков, а также тому, как вписываются новые формы социальной интеракции в классические концепции социализации личности. В статье использованы материалы репрезентативных исследований, проведенных в г. Одессе среди старшеклассников, которые раскрывают степень, форму и динамику проникновения подростков в виртуальную среду взаимодействия. На их основе автор делает выводы о том, что виртуальное пространство становится новой средой социализации личности на всех ее стадиях и уровнях.

Ключевые слова: виртуальное пространство, социализация.

Социализация как процесс становления и развития личности, усвоения ею социальных ролей, превращающий индивида в члена современного общества, всегда был в центре внимания социологов. Быстро изменяющаяся, «текучая», в терминологии З. Баумана [1], современность, тесно связанная с изменениями представлений о пространстве и времени, заставила специалистов в области социальных наук более пристально взглянуть на этот, казалось бы, достаточно изученный процесс и рассмотреть грани, вырисовывающиеся в контексте изменения и расширения пространства.

Степень заинтересованности наших коллег философов, педагогов и психологов в рассмотрении данной проблемы достаточно высока. Киберсоциализация, интернет-социализация, социализация пользователей в киберпространстве, компьютерная социализация личности и т. д. — чрезвычайно часто упоминаемые названия на страницах периодических изданий по социальным наукам. В целом сложившиеся подходы к рассмотрению данного феномена можно разделить на два направления [2; 3]. С одной стороны, это усвоение новых социальных ролей в новой технологичной коммуникативной среде. В одной из первых работ, в которой достаточно последовательно была рассмотрена модель социализации в киберпространстве, предлагалось обособить этот процесс как «усвоение пользователями технологий межличностной коммуникации, социальной навигации и правил по-

ведения в компьютерных сетях, а также социальных норм, ценностей и ролевых требований, существующих как в конкретных виртуальных сетевых сообществах, так и в социальной общности киберпространства в целом» [2]. Автором были выделены этапы подобной социализации как непрерывного процесса, начинающегося с первичной социализации, состоящей из архетипического этапа и инструментально-когнитивного, заканчивая ресоциализацией, то есть постоянным освоением меняющихся правил и норм при переходе от одного сервиса к другому. С другой стороны, можно предложить ресурс, в котором анализируются и обобщаются попытки выделить понятие «киберсоциализации» и описать как «процесс социализации личности под влиянием и в результате использования человеком современных информационно-коммуникационных и компьютерных технологий в контексте жизнедеятельности», учесть особенности этого процесса и выделить риски, связанные с ними [3].

С нашей точки зрения, такие инновационные дифференцированные подходы в рамках социологической науки являются излишними, поскольку сам процесс социализации, его механизмы, этапы и способы изучения остаются теми же, просто в него включаются новые агенты, активно трансформируются социальные институты, влияющие на процесс социализации. Причем большинство этих модификаций могут быть связаны с пространственными изменениями.

Традиционное представление о пространстве, тесно связанное в обыденности с понятием места и позволяющее ответить на вопрос «где?», в эпоху Интернета обретает новые смыслы, поскольку компьютерное обеспечение и сервисы глобальной компьютерной сети открыли для пользователей большое количество новых площадок для социального взаимодействия. Следовательно, можно предположить, что виртуальное пространство на порядок расширило среду социализации, внесло коррективы и дополнения в механизмы этого процесса.

В связи с этим *целью* данной статьи является изучение процесса социализации в контексте расширения пространства. Мы предлагаем рассмотреть: насколько тесно современная молодежь и подростки вовлечены в виртуальное взаимодействие; каковы отличительные черты виртуального пространства как среды всех типов и этапов социализации; каковы особенности этого обновленного процесса; какие статусы, роли и связанные с ними правила и нормы осваиваются современными юношами и девушками в нем. Конкретные *задачи* сводятся: 1) к описанию того, что понимается под виртуальным пространством как новой средой социализации; 2) к ревизии традиционных концепций социализации с точки зрения пригодности в изучении киберсоциализации; 3) к анализу результатов мониторингового изучения старшеклассников города Одессы.

Понятие виртуального пространства сегодня достаточно широко используется в повседневности на уровне как обыденного употребления, так и научного осмысления. Виртуальное пространство зачастую отождествляется с киберпространством — частью физического пространства, которое объединяет компьютерную технику, средства связи, программное обеспече-

ние, и которое характеризуется циркулирующим потоком оцифрованных данных. Однако такое представление замыкает нас в рамках информатики, ограничивает возможности анализа воздействия виртуального пространства на индивида и общество.

Широко распространено также представление о виртуальном пространстве как об эфемерном, вымышленном пространстве воображения, существование которого максимально субъективно, а, следовательно, его воздействие на социум ограничено возможностями индивида воплотить плоды своей фантазии в реальность.

Иногда под виртуальным пространством понимают виртуальную реальность, что также не может быть принято, поскольку «реальность» \neq «пространству» даже виртуальному; либо пространства, возникающие при помощи средств виртуальной реальности, к которым относят специальные устройства, подключаемые к компьютеру и позволяющие визуализировать программные компоненты и даже сделать их осязаемыми.

С нашей точки зрения, виртуальное пространство сегодня перестало быть метафорой [4], и мы предлагаем понимать под ним конгломерат, образованный пересечением киберпространства с пространством воображения, продолжающий постоянно расширяться и объединяющий в себе все большее количество как физических вещей и явлений, так и воображаемых. Расширение виртуального пространства происходит за счет процессов материализации-дематериализации. Например, сегодня весьма распространены, с одной стороны, электронные деньги, магазины, а с другой, воображаемые миры книг, материализованные в виде компьютерных игр, облачные сервисы и т. д. Виртуальное пространство посредством средств компьютерной техники настолько глубоко проникло в нашу повседневную жизнь, что мы зачастую не задумываемся над виртуальной природой многих привычных вещей, явлений и процессов. Эти виртуальные объекты оставляют совершенно реальные следы в нашей повседневной жизни, влияют на поведение людей, принятие решений во всех сферах жизнедеятельности общества, а значит активно включаются в процессы социализации/ресоциализации индивидов.

Классическая социология аксиоматически базировалась на физической закреплённости индивида в трехмерном пространстве и системе измерения времени, которая позволяла более или менее однозначно определить социальное окружение личности и факторы, влияющие на ее социализацию. Место играло существенную роль, поскольку оно определяло систему взаимодействий человека с окружающим миром. Другими словами, понять «как себя вести?», «каким правилам и нормам следовать?» гораздо легче, однозначно определив «где ты?». Благодаря виртуальному пространству, не меняя физического месторасположения, личность может приобретать социальный опыт, включаясь в гораздо большее количество социальных контактов, попадая в совершенно другое окружение и даже изменяя собственные биологические характеристики. Следовательно, виртуальное пространство может достаточно активно проникать в процесс социализации индивида. Социологи уделяют особое внимание механизмам социализации,

которая осуществляется в результате усвоения индивидами культуры современного им общества. В этом смысле миновать сегодня взаимодействия с виртуальным пространством как самым впечатляющим артефактом наступившего тысячелетия невозможно.

По мнению представителя интеракционистов Ч. Кули [5], социализация осуществляется через простые формы интимного взаимодействия в первичных группах и представляет собой универсальный набор социальных чувств, установок, моральных норм, определяющих структуру человеческой деятельности. Социальная реальность, в которой существует человек и которая влияет на его поведение, развивается через контакты с сознанием других людей, через общение, взаимодействие. Особое значение Кули приписывал универсальным первичным группам: семье; детской игровой группе; соседской общине. Сегодня можно констатировать, что виртуальное пространство в тех или иных его проявлениях все чаще берет на себя функции первичной группы, которая становится «колыбелью социализации» и остается ею в дальнейшем. Причем в случае ослабления семейных связей между родителями и детьми такая социализация может приобрести неконтролируемый и неуправляемый характер [6]. Рассматривая процесс социализации как перманентный, сопровождающий всю жизнь человека, следует отметить, что чем старше становится индивид, тем во все большее количество виртуальных контактов он включается. Взаимодействие с виртуальным пространством (виртуальными друзьями либо просто с информацией) оказывает существенное влияние на контактеров, меняет их представление о себе, о других и способно существенно влиять на реальное поведение.

Социальная природа, по мнению Кули, не может ограничиваться лишь индивидуальным общением, — она группового происхождения, что делает процесс освоения норм более эффективным. Сегодня можно наблюдать несколько направлений организации виртуальных социальных групп, сетевых сообществ, таких как флешмоб, различные группы по интересам в социальных сетях, месенджерах, видеохостингах, которые ускоряют организационную социализацию, способны влиять на гендерную социализацию и т. д.

Если обратить внимание на социальные институты, непосредственно участвующие в процессе социализации, то все они существенно трансформируются под воздействием виртуального пространства. Этот процесс в научной литературе получил название «виртуализации» [7], и он связан не только с проникновением виртуального пространства, физической/аппартной его части, во все сферы жизни общества, но также и с тем, что вместе с ним в реальную жизнь проникают законы и логика виртуального пространства, носящие симуляционный характер [7, с. 61]. Институты семьи, образования, религии, экономики, политики, культуры приобретают в этом виртуализирующемся обществе новые черты, вырабатывают новые правила и нормы, которые транслируются, опять-таки через виртуальное пространство, подрастающему поколению.

Задаваясь вопросом, насколько тесно современная молодежь и подростки соприкасаются с виртуальным пространством, насколько мы приблизились к описанным здесь особенностям социализации в виртуальном

пространстве, можно обратиться к данным мониторингового изучения старшекласников г. Одессы. Опрос проводится кафедрой социологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова с 1993 года с интервалом в три года. В 2006 году был добавлен блок вопросов, касающихся степени и форм информатизации школьников [8]. Последний этап проводился в конце 2016 года, что позволяет проанализировать данные за прошедшие 10 лет. Выборка исследования двухэтапная квотная по типам школ (общеобразовательные, профильные) и районам города с равными долями респондентов по контролируемому признаку. Погрешность выборки на всех этапах мониторинга не превышала 5 %.

По данным опроса на сегодняшний день почти 97,4 % учеников 10–11 классов одесских школ имеют дома в свободном доступе компьютер/ноутбук. Причем в 59,9 % случаев даже несколько; в 37,5 % — это один компьютер на всех членов семьи. 70,5 % имеют в свободном доступе планшет. В 38,2 % случаев — это один планшет на всех членов семьи, в 32,4 % — несколько. Также очень популярны у старшекласников смартфоны. Только у 4,7 % — нет смартфона.

В 2016 году Интернетом постоянно пользовались 81,9 % старшекласников, время от времени 17,1 %. 53,8 % старшекласников обычно пользуются Интернетом дома; 43,5 % — используют мобильные устройства и подключаются везде при любой возможности. Для сравнения в 2013 году таких было 16,9 %. То есть мы можем говорить о практически полной компьютеризации и медиатизации старшекласников Одессы, кроме того, смартфон и планшет являются средством практически безлимитного доступа в виртуальное пространство.

Сколько времени обычно проводят за компьютером старшекласники? До двух часов в день — 37,9 % пользователей; от 2 до 4 часов — 32,0 %; более 4 часов в день — 24,4 %; 5,7 % — вообще не подходят к компьютеру. Это существенно меньше, чем в предыдущие годы. С другой стороны, отвечая на вопрос «Сколько времени в день Вы проводите за использованием смартфоном/планшетом?», подростки сообщили: до 2 часов в день — 16,3 %; 2–4 часа — 22,2 %; более 4 часов — 36,2 %; каждую свободную минуту — 23,3 %; у меня нет смартфона/планшета — 2,1 %. То есть старшекласники от компьютера переходят к еще более «жесткой» форме погружения в виртуальное пространство, которая позволит из него практически не выходить.

Далее нас интересовало место, занимаемое социальными сетями в жизни старшекласников. 54,1 % — являются активными пользователями нескольких (34,4 % в 2013 г.), 35,8 % — являются активными пользователями одной из них (49,0 % в 2013 г.), 5,4 % — зарегистрированы в одной из них, но пользуются редко, 2,8 % — зарегистрированы в нескольких, но пользуются редко. Двое — нет, но планируют и пятеро — нет и не планируют.

Кроме старшекласников соцсетями пользуются 74,4 % мам (в 2013 г. — 59 %); 54,6 % пап (в 2013 г. — 40,3 %); 50,8 % — братьев/сестер (в 2013 г. — 41,3 %); 18,2 % — бабушек/дедушек (в 2013 г. — 7,7 %). То есть можно заключить, что виртуальное пространство достаточно плотно

проникло в тесный семейный круг одесских старшекласников и видоизменило колыбель первичной социализации.

Мотивы регистрации в сетях указываются следующие: 1) желание упростить и разнообразить процесс общения с друзьями — 59,4 %; 2) желание расширить круг знакомых — 36,6 %; 3) любопытство — 31,4 %; 4) желание упростить обмен учебной информацией — 30,2 %; 5) просто, чтобы было чем заняться — 17,6 %; 6) мода, престиж — 10,9 %. Сравнивая с предыдущими этапами, следует отметить, что общение и поиск новых контактов стали еще более значимыми мотивами регистрации в сетях и подчеркивают важность значимых «других» для юношества.

Рейтинг самых популярных web-сервисов в среде одесских старшекласников: 97,3 % — Вконтакте (следует заметить, что опрос проводился до введения запрета); 70,8 % — Instagram; 37,8 % — Facebook; 31,3 % — Twitter; 25,7 % — Мой мир (mail.ru); 13,8 % — Одноклассники; 10,5 % — Игровые on-line сообщества; 7,6 % — Виртуальные казино. По сравнению с предыдущим этапом в жизнь одесских старшекласников стремительно ворвался Instagram, в остальном рейтинг не изменился.

На вопрос «Предпочитаете ли Вы общение в сети живому общению?» только треть (32,3 %) опрошенных ответила четкое «нет». Для сравнения в 2013 году таких было на 10 % больше. 54,2 % сказали, что им нравится и то, и другое; 11,6 % — предпочитают общение в сети. К тому же до 2010 года наиболее частой формой проведения свободного времени была «гуляю с друзьями во дворе». После 2010 — наиболее частое место времяпровождения — виртуальное пространство: «общаюсь в Интернете», «брожу по Интернету». То есть реальные подростковые группы, которые всегда рассматривались как один из агентов социализации, уступают первенство виртуальным.

Также с 2010 года изменились приоритетные источники информации о сексе. Если ранее это были «друзья и знакомые», то теперь с отрывом в 20 % лидирует Интернет в качестве источника информации о сексуальных отношениях. Как следствие, можно предположить, что гендерная социализация также преимущественно происходит в виртуальном пространстве. Одним из неожиданных социальных фактов, полученных в результате опроса 2016 года, стало изменение в жизненных ориентациях и стратегиях старшекласников. До 2013 года включительно доминирующей была ориентация на создание собственной семьи. В 2016 году «интересная работа» вытеснила «семью», а стремление «зарабатывать много денег» — «друзей». Произошли изменения также в ориентации на рождение собственных детей. Впервые количество не желающих иметь в будущем собственных детей вышло из области погрешности и утроилось. Можно ли считать это следствием принадлежности к поколению Instagram? — остается пока гипотезой, требующей дальнейшего наблюдения и проверки. Однако совершенно очевидно, что современные модели гендерных отношений, транслируемые виртуальным пространством, воплотились в жизненных стратегиях одесских юношей и девушек.

Нас интересовало также, насколько старшекласники готовы к организованным действиям посредством общения в сетях, а именно их отношение

к флешмобу: насколько он распространен в юношеской среде, находит в ней участников. На вопрос «Принимали ли Вы участие в акциях флешмоба?» 17 человек (4,6 %) ответили: «да, даже являлся организатором нескольких из них». «Да, неоднократно» — 19,9 %; «да, единожды» — 26,4 %; «нет, никогда, но мне хотелось бы поучаствовать» — 14,4 %; «нет, мне это не интересно» — 32,2 %; «я вообще не знаю, что это такое» — 2,5 % (9 человек). То есть организаторы активных действий посредством виртуального пространства среди старших школьников достаточно редки, однако в целом 2/3 опрошенных участвовали в данном виде виртуальной самоорганизации и весьма позитивно к ней относятся.

Рейтинг мотивов участия в акциях флешмоба: 1) поиск приятного времяпровождения — 44,0 %; 2) желание приобрести новых знакомых — 29,2 %; 3) поиск новых острых ощущений — 15,3 %; 4) тема акции оказалась близкой мне — 14,2 %; 5) желание почувствовать себя частью большой силы — 10,2 %. Отношение к флешмобу измерялось с помощью следующих высказываний: это очень весело и позитивно — 46,5 %; это полная ерунда — 19,9 %; это очень важное явление, показывающее, как люди могут объединяться и совершать координированные действия с помощью Интернета — 18,0 %; другое — 8,9 %, которое выражалось как «равнодушное»; я не знаю, что это такое — 6,7 %.

Заявленные 17 организаторов флешмоба провели в общей сложности 21 акцию. Средний уровень участия респондентов в акциях флешмоба — 4,14. В качестве акций наиболее часто называются: различные благотворительные мероприятия, марши, проходящие в городе, а также «танцевальный», «обнимашки», «битвы» и т. п. Источниками информации о проводимых акциях являлись: в 43,5 % случаев — друзья; в 42,8 % случаев — сеть; в 17,6 % — СМИ. То есть более чем в половине случаев источником информации для организации действий в реальном пространстве выступало пространство виртуальное.

Подводя наиболее общие *итоги*, можно утверждать, что виртуальное пространство прочно вошло в повседневность наших школьников, стало действенным агентом социализации. Если следовать возрастной периодизации социализации по Эриксону [9, с. 337], то мы проанализировали вмешательство на пятой стадии (юношеский возраст 12–20 лет), когда возникает необходимость переосмысления роли в социуме, происходит самоопределение и поиск своего места в нем. Учитывая широту и плотность контакта с виртуальным пространством, можно утверждать, что во многом юноши и девушки осваивают виртуализированную версию социума, нормы и правила которого являются производными от образов, заимствованных из масс-медиа [7, с. 58]. Старшеклассники достаточно плотно вовлечены в различные виртуальные социальные группы, как материализующиеся время от времени в физическом пространстве, так и остающиеся сугубо виртуальными. То есть их социализация в виртуальном пространстве также носит групповой характер. Если анализировать роли, которые осваивают старшие школьники в виртуальном пространстве, то это скорее роли, присущие простым пользователям: моббер, рядовой пользователь сети, гей-

мер, потребитель информации. Количество тех, кто стремится повысить свой статус в виртуальном пространстве за счет организаторских способностей или освоения соответствующих профессий, остается за все годы наблюдения стабильно низким: на уровне погрешности исследования.

Традиционный подход в изучении социализации индивида предполагал, что знание ее механизмов делает этот процесс более целенаправленным и социально контролируемым. Общественные институты воспитания, обучения и образования создавались именно для этого. Однако активное вмешательство виртуального пространства в социализацию современного юношества добавляет в нее спонтанности и стихийности, делает этот процесс более пригодным для воспитания молодых людей, способных жить в эпоху «разъединения, неувимости, легкого бегства и безнадежного преследования» [1, с. 131]. Задачами социологии по-прежнему остаются понимание происходящих процессов и их объяснение, которое становится еще более необходимым в условиях текущей современности [1, с. 229].

Список использованных источников и литературы

1. Бауман З. Текучая современность / пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. — СПб.: Питер, 2008. — 240 с.
2. Бондаренко С. В. Модель социализации пользователей в киберпространстве. *Технологии информационного общества: Интернет и современное общество: труды VI Всероссийской объединенной конференции*. — СПб.: Издательство Филологич. ф-та СПбГУ, 2003. — С. 57.
3. Киберсоциализация. <http://cyclowiki.org/wiki/Киберсоциализация>
4. Романенко С. В. Виртуальное пространство: методологические подходы к изучению. *Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки*. — Одеса, 2006. — Том 11, випуск 10. — С. 54–61.
5. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок. — М.: Идея-Пресс, 2001. — 328 с.
6. Романенко С. В. Новая среда социальной интеракции. *Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки*. — Одеса, 2008. — Том 13, випуск 3. — С. 48–52.
7. Иванов Д. В. Виртуализация общества. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. — 96 с.
8. Попова И. М., Романенко С. В., Савченко М. Ю. Старшеклассник-2006. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители и дети. *Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки*. — Одеса, 2006. — Том 11, випуск 10. — С. 89–108.
9. Ноур А. Соціалізація. *Соціологічна енциклопедія*. / укладач В. Г. Городяненко. — К.: Академвидав, 2008. — 456 с. — (Серія «Енциклопедія ерудита»).

References

1. Bauman, Zygmunt. *Tekuchaya sovremennost'*. Translated by Yu.V. Asochakova. SPb.: Piter, 2008.
2. Bondarenko, Sergej. «Model' socializacii pol'zovatelej v kiberprostranstve». *Texnologii informacionnogo obshhestva: Internet i sovremennoe obshhestvo: trudy VI Vserossijskoj ob'edinennoj konferencii*. SPb.: Izdatel'stvo Filologich. f-ta SPbGU, 2003.
3. «Kibersocializaciya» <http://cyclowiki.org/wiki/Киберсоциализация>
4. Romanenko, Svetlana. «Virtual'noe prostranstvo: metodologicheskie podhody' k izucheniyu». *Visnyk ONU. Sociologiya i politychni nauky*. Odesa, ONU 11 (2006):10.
5. Kuli, Charls. *Chelovecheskaya priroda i social'nyj porjadok*. M.: «Ideya-Press», 2001.
6. Romanenko, Svetlana. «Novaya sreda social'noj interakcii». *Visnyk ONU. Sociologiya i politychni nauky*. Odesa, ONU 13 (2008): 3.

7. Ivanov D. V. *Virtualizaciya obshhestva*. SPb.: *Peterburgskoe vostokovedenie*, 2000.
8. Popova, Irina, Romanenko, Svetlana, Savchenko, Mariya. «Starshklassnik — 2006. Zhiznenny'e orientacii i nastroeniya; sovremennaya sem'ya: roditeli i deti». *Visny'h ONU. Sociologiya i polity'chni nauky*. Odesa, ONU 11 (2006): 10.
9. Nour, A. «Socializaciya». *Sociologichna ency'klopediya*. K.: Akademy' dav, 2008.

Стаття надійшла до редакції 5.09.2018

Романенко С. В.

ФМВПС ОНУ ім. І. І. Мечникова

к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

тел.: 0482–68–60–92

e-mail: romanenco@te.net.ua

СОЦІАЛІЗАЦІЯ КОРИСТУВАЧІВ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Резюме

Сьогодні можна говорити про формування нового середовища соціальної взаємодії, яке іменують віртуальним простором і яке стало найбільш вражаючим феноменом початку тисячоліття. У соціології завжди особлива увага надавалася механізмам засвоєння індивідами зразків поведінки, цінностей, правил і норм сучасного їм суспільства, що пов'язані з процесом соціалізації. Сьогодні в соціальних науках (психології, педагогіці) склалося декілька підходів, що намагаються вивчити процеси адаптації користувачів до віртуального простору, виявити ризики, пов'язані з ними, і знайти способи зробити процес соціалізації у віртуальному просторі більш керованим, послабити його стихійність і узяти під контроль. Соціологічний підхід традиційно вибудовувався навколо ідей розуміння, пояснення і прогнозування процесів, що відбуваються. У зв'язку з цим наша стаття присвячена вивченню місця, яке займає віртуальний простір в житті сучасної молоді та підлітків, а також тому, як вписуються нові форми соціальної інтеракції в класичні концепції соціалізації особистості. У статті використані матеріали репрезентативних досліджень, що були проведені в м. Одесі серед старшокласників в 2006–2016 рр., які розкривають ступінь, форму і динаміку проникнення юнаків та підлітків у віртуальне середовище взаємодії, особливості соціалізації за безпосередньої участі віртуального простору, з'ясовується, які цінності переймає юнацтво у віртуальному просторі, які статуси і ролі засвоює в ньому. На основі емпіричних даних автор робить висновки про те, що віртуальний простір глибоко проник в усі соціальні інститути, що пов'язані з вихованням та освітою юнаків та дівчат, а також в структури їх повсякденності, а тому можна стверджувати, що він стає новим середовищем соціалізації особистості на всіх її стадіях і рівнях.

Ключові слова: віртуальний простір, соціалізація.

Romanenko S. V.

Department of sociology, FIRPSS, Odessa
I. I. Mechnikov National University, r. 40,
French Bul., 24/26, Odessa, 65058,
Ukraine, +380482686092, e-mail: romanenco@te.net.ua

SOCIALIZATION OF USERS IN THE VIRTUAL SPACE

Summary

Today we can say about the formation of a new environment of the social interaction, which is called a virtual space and which has become the most impressive phenomenon of the beginning of the millennium. In sociology, special attention has always been paid to the mechanisms of individuals' assimilation of behavior patterns, values, rules and norms of society that are relevant to the process of socialization. Today in the social sciences (psychology, pedagogy) there are several approaches that try to study the processes of user's adaptation to the virtual space, identify the risks associated with them and find ways to make this socialization process in the virtual space manageable, weaken its spontaneity and take control. The sociological approach is traditionally built around ideas of understanding, explaining and predicting the processes that are taking place. This article is devoted to the study of the place occupied by virtual space in the life of modern youth and teenagers, as well as how new forms of social interaction fit into the classical concepts of the individual's socialization. The article uses materials of representative researches conducted in Odessa among high school students in 2006–2016, which reveal the degree, shape and dynamics of teenagers' penetration into the virtual environment of interaction, what features of socialization with direct participation of virtual space are found, what values are adopted in virtual space teenagers, what statuses and roles are mastered in it. Based on empirical evidence, the author draws the conclusion that virtual space has penetrated deeply into all social institutions related to the upbringing and education of teenagers, as well as in the structures of their everyday life, and therefore one can assert that it is becoming a new medium of socialization at all its stages and levels.

Key words: virtual space, socialization.

УДК 316.614.316.662.316.074

Шеремет І. І.

канд. філос. наук, доцент, доцент кафедри соціології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
к. 305, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна
тел.: (057) 707 54 05; +38 050 661 94 63
e-mail: s.grebennikova@karazin.ua
DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1\(30\).145405](http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1(30).145405)

ДО ІСТОРІЇ АВТОНОМІЇ УНІВЕРСИТЕТІВ

У статті аналізується науковий дискурс автономії університету. Зазначається, що поняття «академічна автономія» розглядається не тільки як символ університетської ідентичності, тісно пов'язаний з розумінням природи університету, його місця в суспільстві, а й як базовий індикатор розвитку загальноєвропейського освітянського та наукового простору, як інструмент практичного вирішення гнучкого управління академічними структурами. Зазначається, що перший університет, який було засновано у Середньовіччі, виник як автономна інституція. Показано, що така форма організації наукового співтовариства продемонструвала свою перевагу, разом з тим така модель університету мала і свої вади.

Автономія університетів Нового часу формувалась в епоху, коли створювались держави-нації. В основу формування університету було закладено ідеї німецьких філософів, які й розпочали теоретичний аналіз поняття «автономія».

Аналізується доктрина сучасної університетської автономії, яка активно обговорюється вченими. Особливу увагу приділено аналізу характеристики поняття «автономія» в Законі України «Про вищу освіту».

Розглянуто сучасні теоретичні підходи до сутності феномену університетської автономії, показано, що університетська автономія розглядається дослідниками у трьох площинах: академічній, політичній та фінансовій.

Наведено основні класифікації автономії, дається їхня характеристика. Відрізняють академічну, процедурну та субстантивну автономію, сутність якої визначають через класифікацію цього феномену. Інші дослідники виділяють змістовну, процедурну та організаційно-структурну автономію. Виходячи зі світової практики діяльності вузів, виокремлюють ліберальну та центристську моделі університетської автономії. У залежності від характеру взаємовідносин з державою та особливостей фінансування виокремлюють ринкову, директивну та змішану моделі автономії університету.

Ключові слова: автономія, університет, самоорганізація.

Постановка проблеми. Кардинальні зміни в світі на межі ХХ–ХХІ ст. охопили всі аспекти його життєдіяльності та актуалізували проблеми освіти як головної умови прогресивного розвитку суспільства. Україна розбудовує національну освіту в умовах суспільства знань з урахуванням як національних особливостей, так і світових тенденцій. Дослідники все більше уваги приділяють університету, визначенню його функцій в сучасних умовах, стратегії його розвитку, темі університетської свободи, нероздільної з

поняттям академічної автономії. Треба зазначити, що автономію аналізують не тільки як символ університетської ідентичності, тісно пов'язаної з розумінням природи університету, його місця в суспільстві, а й як базовий індикатор розвитку загальноєвропейського освітянського та наукового простору, як інструмент практичного вирішення гнучкого управління академічними структурами. Саме автономія університетів стає ключовою для їхнього розвитку, сприяє створенню механізму її самооновлення, підвищення відповідальності за їхню діяльність з боку колегіальних органів управління, а варіативність дає можливість відбирати та підтримувати найбільш життєздатні форми.

Аналіз досліджень. Російський вчений С. І. Гессен підкреслював, що повнота наукового знання, свобода викладання і навчання, самоврядування характеризують ідеальну сутність університету як осередку наукового знання [1, с. 316]. Автономія стала невід'ємною частиною ідентичності інтелектуалів, близьких до академічного поля. Так Дарріда вважає, що університетська автономія дає можливість утримати інтелектуальну думку від суєти оточуючого світу [2, с. 96–103]. Академічна автономія спирається на правову легітимацію, яка закріплена в деклараціях, законах, нормативних актах. Діючий закон про вищу освіту визначає автономію вищу, гумбольдтівська модель університету закріплена у Всесвітній декларації про вищу освіту для XXI ст. (Париж, 9 жовтня 1998 р., ст. 2, 13): університет має право «користуватися повною академічною свободою та автономією, яка розуміється як комплекс прав та обов'язків, будучи при цьому повністю відповідальним та підзвітним перед суспільством»; «вищим навчальним закладам повинна бути представлена автономія в їх внутрішніх справах, але така автономія повинна супроводжуватись чіткою та транскоректною підзвітністю уряду, парламенту, учням і суспільству в цілому».

Закон України «Про вищу освіту» визначає автономію як «самостійність, незалежність і відповідальність закладу вищої освіти у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів у межах, встановлених цим Законом».

Якщо ми перейдемо до історичного дискурсу, то знайдемо протилежні думки щодо суті автономії, факту її існування в університетах, навіть іноді саме слово автономія було заборонене.

В різні часи академічна автономія підпадала не тільки під тиск на університети духовної та світської влади, а й ідеологічного втручання тоталітарних режимів. В Україні академічна автономія протягом всієї історії становлення університетської системи стикалася з викликами, які провакували політичний та адміністративний тиск держави. Саме корпоративний устрій університетського життя дав можливість університетам залишатися більш незалежними на фоні інших державних структур.

Метою статті є визначення характеристики автономії університету у сучасному світі.

Розглядаючи академічну автономію, необхідно звернутися до історії університету. Історично склалося, що університет виник як автономна інституція. Перший університет виник у Болоньї у 1088 році за ініціативи об'єднання викладачів права та їх учнів з місцевих юридичних шкіл, куди поступово для вивчення права з'їжджається молода еліта з усієї Європи. У 1168 році імператор Фрідріх I Барбаросса надав новому утворенню статус університету з відповідними правами та привілеями. Дарована хартія (*Authentica Habita*) гарантувала Болонському університету незалежність від місцевої влади та господарчу самостійність, тим самим поклавши початок «академічної свободи». Згідно з хартією болонські студенти щорічно обирали ректора і раду студентів, яка, разом з ректором, завідувала управлінням та університетською юрисдикцією. Самі студенти обирали цікаві для них курси та запрошували для їх викладання відповідних професорів терміном на два роки, сплачуючи їм гонорар. Професори зобов'язувалися не викладати ніде, окрім Болоньї. Студенти отримували право подорожувати по всіх країнах імперії, користуючись захистом імені імператора, тобто мали можливість існування поза межами певних країн та їх законів. Судити студентів університету могли лише в Болоньї. Студент сам обирав, хто саме винесе йому вирок. Студентська корпорація мала можливість регулювати ціни на оренду студентського житла та на книжки, визначати курси, що викладатимуться, встановлювати тривалість занять та канікул. Професори також мали свою асоціацію, яка могла вільно екзаменувати студентів та присвоювати докторський ступінь. Тобто університетську автономію можна розглядати як корпоративну, вона відносилася до інституційної організації та самоорганізації академічного та університетського співтовариства. Така форма організації наукового співтовариства продемонструвала свою перевагу: університети систематично розвивали знання, як цього вимагала практика викладання; університети мали можливість займатися чистою теорією; університети забезпечували поколінське відтворення наукових шкіл. Разом з тим така модель університету мала і свої слабкості. Як зазначає Р. Коллінз, «її методичний характер та бюрократична організація викликали посилюючу спеціалізацію за вже давно знайомими напрямками. Через це найчастіше відбувалося відторгнення нововведень в давно існуючій теорії» [3, с. 36]. Університети потребували зв'язку з зовнішнім світом для виникнення та розвитку нових напрямків думки.

Автономія університетів нового часу формувалася в епоху, коли створювалися держави-нації. Тоді однією із ключових задач університету було забезпечення національно-культурної ідентичності населення, збереження та трансляція національних культурних кодів. Проблема автономії університету теоретично не формулювалась і не була предметом наукового аналізу. Такий аналіз започаткували німецькі ідеалісти (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг та інші), філософські напрацювання яких передували створенню Берлінського університету. Згідно з їх поглядами, автономія університету витікала з перемоги чистого розуму і була природною за своїм походженням. Так І. Кант визначав університет як вчене співтовариство (зберігачів наук), що має свою автономію, а також як суперечливу структуру. Головну роль

у пошуку справжнього знання І. Кант відводив філософському факультету, саме тому він, як і університет у цілому не може коритися нікому окрім істини. Здатність судити автономно, тобто вільно (згідно з принципами мислення взагалі), називають розумом. Філософський факультет, оскільки він повинен ручатися за істинність вчень, які він приймає або хоча б допускає, повинен мислитися як вільний, підлеглий тільки законодавству розуму, а не законодавству уряду. Автор моделі Берлінського університету В. Гумбольдт зазначав, що наука повинна бути інституціоналізованою через автономію університетської спільноти. Надання автономії, на думку автора, має захистити науку від церкви, держави та суспільства. Автономія частіше орієнтується на практичну вигоду. Саме держава є зацікавленою в автономії університету задля отримання благ, які привносить тоталізуюча сила науки [4, с. 23–33].

Автономія німецького університету полягала у самостійному формуванні курсів професорами, самостійному обранні курсів для вивчення студентами, у самоврядуванні під правовим державним наглядом самостійною господарською діяльністю, наявності власного суду для розгляду дисциплінарних справ студентів. Тобто автономія німецького університету вже мала теоретичне обґрунтування, яке впливало з автономії пошуку істини, і мислилася в першу чергу як академічна автономія. Берлінський університет економічно і разом з цим політично залежав від держави.

Доктрину сучасної університетської автономії сформулював професор Женевського університету Бріт Ольсон: ідеальний незалежний університет повинен мати свободу у виборі керівника, свободу у виборі моделі управління; свободу у виборі об'єктів наукових досліджень; свободу у виборі студентів; власність та право розпоряджатися нею; свободу у використанні коштів з додаткових джерел.

Швейцарський дослідник Р. Стіквех (R. Stichweh) визначає автономію як здатність академічних структур: самостійно приймати рішення стосовно внутрішньої життєдіяльності у певних інституціональних рамках, визначати стратегічні завдання та інституційні наміри, будувати позитивні взаємовідносини з іншими суспільними сферами, які є важливими для подальшого розвитку (наприклад, економіка, політика, громадянське суспільство); брати на себе відповідальність за прийняті рішення та можливі ефекти, що відбиваються на суспільстві. Академічна автономія, на його думку, є досвідом громадянського суспільства, оскільки передбачає наявність аргументованої публічної дискусії, орієнтованої на досягнення розуміння і компромісу.

Р. Абрамов поряд з академічною автономією підкреслює необхідність надання університету політичних свобод, розкриваючи зміст поняття автономії у свободі досліджень і обміну науковими даними, самоорганізації наукового співтовариства, яке виражається у виборності посад, свободі присудження наукових ступенів на основі власної оцінки [5].

Сутність автономії університету в сучасному світі деякі дослідники визначають через класифікації цього феномену. Відрізняють академічну свободу, процедурну та субстантивну автономію, де *академічна свобода* розу-

міється як свобода вченого у викладанні та дослідженні. Пошук істини та виробництво знання відбувається без побоювання санкцій з боку політичних, релігійних або будь-яких інших інституцій. *Процедурна автономія* розуміється як право університету визначати засоби досягнення цілей та програм. *Субстантивна автономія* розкривається у самостійності вищого навчального закладу у визначенні його власних цілей і програм.

В іншій класифікації виділяють змістовну автономію, яка розглядається як право університету вводити власні навчальні програми та визначати цілі; процедурну — визначати способи досягнення раніше встановлених пріоритетів, що є частиною національної політики; і організаційно-структурну — право визначати власну академічну структуру.

Університетська автономія іноді розглядається тільки як свобода відбору професорів та студентів, свобода складати навчальний план та визначати стандарти якості освіти; свобода у керуванні фінансами.

Виходячи зі світової практики діяльності вузів, дослідники виділяють ліберальну та центристську моделі університетської автономії. Ліберальна модель характеризується широкою автономією вузів. Роль держави полягає у визначенні стратегії та загальних пріоритетів системи вищої освіти, у формуванні загальної фінансової та академічної політики. Невід'ємною рисою такої моделі автономії виступає делегування значних управлінських повноважень громадським організаціям, які можуть брати на себе різні функції з оцінки якості освітніх програм, керування фінансами тощо. Найважливішу роль відіграють піклувальні ради, що представляють собою зв'язуючий елемент між університетом і суспільством. Університети мають багатоканальне фінансування окрім державної підтримки. Це доходи від грантів, проектів та договорів, платної освіти, благодійних фондів, продажу науково-освітніх послуг.

Центристська модель характеризується тим, що університети є автономними з правової точки зору в навчальній, науково-дослідній, адміністративній та фінансовій діяльності. Держава регулює їхню діяльність законодавчими актами, наказами та інструкціями органів державного управління.

У залежності від характеру взаємовідносин з державою та особливостей фінансування виділяють такі моделі автономії університету: ринкову, директивну та змішану. При ринковій моделі виші юридично автономні і самостійні, для неї характерна значна децентралізація в управлінні, а саме підпорядкування навчальних закладів місцевим, професійним органам управління або комітетам і комісіям; відсутність державної монополії на створення навчальних закладів; різноманітність типів навчальних закладів та їхніх програм.

Для директивної моделі автономії характерно те, що виші управляються державою, фінансове, матеріальне та організаційно-правове керівництво здійснюється у централізованому порядку на трьох адміністративних рівнях: міністерства освіти, відділів освіти, місцевих відділень.

Для змішаної моделі автономії характерне функціонування вузів як федеративної системи з певною автономією, обмеженою законодавчими рамками.

Висновки. При реалізації соціальної політики виникає проблема виміру академічної автономії, бо відсутні релевантні інструменти оцінки характеристики автономії університетського світу.

Так, наприклад, свобода досліджень та обміну науковими даними, що передбачає свободу вибору тематики досліджень, методів академічної роботи та способів розповсюдження наукових результатів. Ця теза викликає ряд заперечень. По-перше, така свобода самоорганізації наукового співтовариства може призвести до того, що вчені перестануть реагувати на актуальні суспільні запити; по-друге, свобода досліджень також пов'язана з фінансуванням, яке все частіше надходить із неакадемічних джерел. Разом з тим треба зазначити, що викладач, за думкою К. Ясперса, сам вирішує свої важливі задачі; він повинен самостійно проводити свої наукові пошуки, включаючи сюди і постановку проблеми, без заборон з боку будь-кого, без сторонніх вказівок. Викладач — зразок для тих, хто вчиться, тільки не школярів, а дорослих, самостійних і відповідальних людей. Його цінність в тому, що він може давати вказівки і можливість брати участь в його особистій інтелектуальній діяльності. Саме за такої умови, коли студенти та викладачі мають спільні інтереси, структуровані не тільки процесом навчання, а й науково-дослідною роботою, організованою за принципом суспільного «проекту», студент набуває не тільки вміння та навички проведення та організації наукового дослідження, але й вчиться адекватно оцінювати рольову реальність, працювати в команді, розвивати відповідальність.

Академічна автономія передбачає право професорсько-викладацького складу самостійно визначати структуру та зміст навчання. Треба зазначити, що ця складова автономії також знаходиться під впливом і держави, і роботодавців, які роблять замовлення на випускників університетів.

На наш погляд, важливою складовою автономії університету є свобода у виборі студентів. На жаль, університет не має такої можливості. Сьогодні дослідники фіксують зміну ставлення студентів до університету, який вони не розглядають як храм науки, а головною метою для них є диплом престижного університету, який може успішно конвертуватися в посадовий чи економічний статус. До університету треба приймати тих, хто бажає самостійно та творчо просуватися до вершин освіти та науки, відносно яких К. Ясперс використовує метафору духовна аристократія. К. Ясперс підкреслює, що «різниця між двома типами представників академічної спільноти, духовно благородним та духовно несвободним індивідом, в тому, що перший день і ніч думає про свою справу та присвячує їй усі свої сили, другий — потребує розділу між роботою і дозвіллям. Перший на свій страх і ризик прокладає свою дорогу, прислуховуючись до таємничого голосу, який управляє ним зсередини, другому потрібне керівництво, потрібна наукова програма, наказ працювати [6, с. 157].

Академічна автономія передбачає колегіальні принципи самоорганізації наукового співтовариства та університету. Це і вибірність посад професора, декана, ректора, і присудження наукових ступенів на підставі колегіальної оцінки роботи. Цей елемент автономії зберігся в більшості академічних

систем, крім остаточного права присудження наукових ступенів конкретними університетами без затвердження в державних структурах.

Проблема автономії університетів стає ключовою для їхнього розвитку, а діяльність класичного університету як оплоту демократії може стати фактором більш швидкого просування України на шляху формування громадянського суспільства.

Список використаних джерел і літератури

1. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. М. : Школа-Пресса, 1995.
2. Даррида Ж. Университет глазами питомцев. *Отечественные записки*. 2003. № 6. С. 96–103.
3. Коллинз Р. Четыре социологические традиции. М. : Территория будущего, 2009.
4. Гумбольдт В. Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні. *Ідея університету: Антологія* / упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 2002. С. 23–33.
5. Абрамов Р. Н. Академическая автономия на службе интеллектуалов. *Социологический журнал*. 2010. № 3. С. 107–128.
6. Ясперс К. Идея университета / пер. с нем. Т. В. Тягуновой; ред. перевода О. Н. Шпарага; под общ. ред. М. А. Гусаковского. Минск : БГУ, 2006. 159 с. : ил. (Universitas).
7. Про вищу освіту: Закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

References

1. Hessen, Serhey. 1995. *Osnovy pedahohyky: Vvedenye v prykladnuyu fylosofyyu*. Moskva: Shkola-Pressa.
2. Derryda, Zhak. 2003. «Unyversytet hlazamy pytomtsev». *Otechestvennye zapysky*. № 6: 96–103.
3. Kollynz, Rjndall. 2009. *Chetyre sotsyolohycheskye tradytsyy*. Moskva: *Terrytoryya budushcheho*.
4. Humboldt, Vilhelm, 2002. «Pro vnutrishnyu ta zovnishnyu orhanizatsiyu vyshchykh naukovykh zakladiv u Berlini». *Ideya unyversytetu: Antolohiya*. Uporyadnyky: M. Zubrytska, N. Babalyk, Z. Rybchynska. Vidpovidalnyy redaktor M. Zubrytska. Lviv: Litopys.
5. Abramov, R. 2010. «Akademycheskaya avtonomyya na sluzhbe yntellektualov». *Sotsyolohycheskyy zhurnal*. № 3: 107–128.
6. Yaspers, Karl. 2006. *Ydeya unyversyteta*. Perevod s nem. T. V. Tyahunovoy. Red. perevoda O. N. Shparaha. Pod obshch. red. M. A. Husakovskoho. 159 s. Mynsk: BHU (Universitas).
7. Zakon Ukrayiny «Pro osvitu» URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

Стаття надійшла до редакції 12.06.2018

Шеремет І. І.

канд. филос. наук, доцент, доцент кафедри соціології
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
к. 305, площадь Свободы, 4, г. Харьков, 61022, Украина
тел.: (057) 707 54 05; +38 050 661 94 63
e-mail: s.grebennikova@karazin.ua

К ИСТОРИИ АВТОНОМИИ УНИВЕРСИТЕТОВ

Резюме

В статье анализируется научный дискурс автономии университета. Отмечается, что понятие «академическая автономия» рассматривается не только как символ университетской идентичности, который тесно связан с пониманием природы университета, его места в обществе, но и как базовый индикатор развития общеевропейского образовательного и научного пространства, как инструмент практического решения гибкого управления академическими структурами.

Отмечается, что первый университет, который был основан в Средневековье, возник как автономная организация. Показано, что такая форма организации научного сообщества продемонстрировала свое превосходство, вместе с тем такая модель университета имела и свои недостатки.

Автономия университетов Нового времени формировалась в эпоху, когда создавались государства-нации. В основу формирования университета были заложены идеи немецких философов, которые и начали теоретический анализ понятия «автономия».

Анализируется доктрина современной университетской автономии, которая активно обсуждается учеными. Особое внимание уделено анализу характеристики понятия «автономия» в Законе Украины «О высшем образовании».

Рассмотрены современные теоретические подходы к сущности феномена университетской автономии, показано, что университетская автономия рассматривается исследователями в трех плоскостях: академической, политической и финансовой.

Приведены основные классификации автономии, дана их характеристика. Различают академическую, процедурную и субстантивную автономию, сущность которой определяют через классификацию этого феномена. Другие исследователи выделяют содержательную, процедурную и организационно-структурную автономию. Исходя из мировой практики деятельности вузов, выделяют либеральную и центристскую модели университетской автономии. В зависимости от характера взаимоотношений с государством и особенностей финансирования выделяют рыночную, директивную и смешанную модели автономии университета.

Ключевые слова: автономия, университет, самоорганизация.

Sheremet I. I.

PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Sociology of V. N. Karazin Kharkiv National University, room 305, Svobody sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine (057) 707 54 05; +38 050 661 94 63; e-mail: s.grebennikova@karazin.ua

TO THE HISTORY OF AUTONOMY OF UNIVERSITIES

Summary

The article analyzes the scientific discourse of university autonomy. It is noted that the term «academic autonomy» is considered not only as a symbol of university identity that is closely related to understanding of the nature of university, its place in society, but also as a basic indicator of the development of the European educational and scientific areas as an instrument for the practical solution for the flexible management of academic structures.

It is noted that the first university, which was founded in the Middle Ages, arose as an autonomous institution. It is shown that such a form of organization of the scientific community demonstrated its advantages, however, this model of the university had its own disadvantages.

The autonomy of the universities of the New Age was formed in an era when nation-states were created. The foundation of the university was based on the ideas of German philosophers, who began the theoretical analysis of the concept of «autonomy».

The doctrine of modern university autonomy, which is actively discussed by scientists, is analyzed. Particular attention is paid to the analysis of the characteristics of the concept of «autonomy» in Law of Ukraine on Higher Education.

The contemporary theoretical approaches to the essence of the phenomenon of university autonomy are considered, and it is shown that university autonomy is considered by researchers in three areas: academic, political and financial.

The basic classification of autonomy is given as well as their characteristics are described. Academic, procedural and substantive autonomy are distinguished; the essence of autonomy is defined by the classification of this phenomenon. Other researchers make distinctive meaningful, procedural and organizational-structural autonomy. Based on the world practice of the universities, liberal and centrist models of university autonomy are demarcated. Depending on the nature of the relationship with the state and the peculiarities of financing, market, directive and mixed models of university autonomy are characterized.

Key words: autonomy, university, self-organization.

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ
ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

УДК 316.4.066:329,14

Онищук В. М.

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 40, Французький бул. 24/26, м. Одеса, 65058 Україна
e-mail: kafedra_soc_onu@ukr.net
DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1\(30\).144583](http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.1(30).144583)

**ФЕНОМЕН МОВНОГО ПАРТНЕРСТВА В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ
ПРОСТОРІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ**

Стаття присвячена ролі мовного партнерства і соціокультурних факторів в стабілізації суспільства. Розглянуто етнокультурну форму суспільного розвитку поліетнічного регіону Півдня України. Наголошується на потребі цілісної концепції етнонаціонального розвитку України через державну мову, культурну сферу життя нації, важливості етнокультурних суспільних змін, національного відродження.

Метою статті є аналіз реального стану функціонування в південному регіоні України, компактно заселеному представниками різних етносів української та національних меншин, визначення їх статусу, вплив на свідомість, національну ідентичність та на соціокультурне середовище загалом.

Розкриваються соціальні практики проявів мовної, культурної толерантності в південному регіоні України — Одеській області.

Ключові слова: мовне партнерство, міжнаціональна та міжкультурна взаємодія.

Мовне партнерство є одним із засобів регулювання взаємодії між різними етносами, окремими особами, малими і великими національними групами, що компактно проживають в суспільстві. Система мовного партнерства може формуватися в різному етносоціальному і етнокультурному просторі, як в окремому місті, регіоні, так і в державі; у будь-якій галузі людських стосунків — як у економічній, так і в культурній, політичній тощо.

Мовне партнерство у сучасному варіанті почало формуватися у Канаді та США після їх утворення. Нації Північної Америки, на відміну від європейських, формувалися не шляхом поступового розвитку одного етносу, об'єднаного насамперед місцем проживання, комплексом спільних умов, зокрема — мовою спілкування, а з представників-мігрантів, які з різних причин обрали їх своєю батьківщиною. Формування націй відбувалося через максимальну зближеність людей, через так званий плавильний казан. Культури представників різних народів, ментальності, традиції, мови так чи інакше входили в цей плавильний казан як інгредієнти, щось додаючи до провідної ідеї.

Роль цих складників, особливо мови, варто вивчати з метою врахування у створенні сучасної української політичної нації. Відмітимо, що вищезазване оригінальне утворення не може бути штучно перенесене на україн-

ський ґрунт. Україна є сьогодні однією з найбільш багатоетнічних країн в Європі. Поліетнічний склад українського суспільства став наслідком історичного переходу територій від однієї держави до іншої, а також традиційних прикордонних процесів розселення етнічних груп. Склад населення формувався також завдяки заселенню вільних земель представниками різноманітних етнічних груп у XVIII–XIX сторіччях [1, с. 178].

Найбільш строкатою в Україні є Одеська область, регіон, який внаслідок історичних процесів сформувався як багатоетнічний, причому з компактно і дисперсно з картиною розселення. У зв'язку з тим, що цей регіон переходив від Османської імперії до Російської і від Російської до Румунії, від Румунії до радянської, на цій території різні групи були занедбані і в стані консервативної стагнації.

В наш час низький соціально-економічний розвиток Придунав'я, занепад інфраструктури, високий рівень безробіття та відсутність державної уваги до периферійного регіону створюють умови для відчуття відірваності від Української Держави. Сьогодні відремонтована траса Рені — Одеса, запущено прямий щоденний нічний потяг Київ — Ізмаїл, розробляються програми територіального співробітництва країн Східного партнерства, що слугують істотними чинниками зближення і єдності.

Створивши в 1991 р. свою державу, народ України збудував своєрідний конструкт, який забезпечує цілісність процесу творення нації, де мова крім знаряддя спілкування є глибинним пластом духовного життя народу, його історичною пам'яттю. Пошук мовної самоідентичності в Україні в кінці XX — на початку XXI сторіччя проходить під знаком мультикультуралізму [2, с. 66]. Ця соціологічна категорія є досить сучасною, реальною і неоднозначною.

Мультикультуралізм це даність, тобто об'єктивна реальність, в якій існує суспільство, і метод етнополітичного менеджменту. Крім його культурологічного аспекту варто відмітити, що саме концепція мультикультуралізму має також соціологічний і політичний виміри, оскільки для фактичного створення і розвитку мультикультуралізму в українському суспільстві чи регіоні необхідна наявність свідомої державної політики і відповідних заходів, підтриманих як на законодавчому рівні, так і виконавчою владою, також зусиль структур громадянського суспільства.

Сьогодні мультикультуралізм є виховним засобом окультурювання молоді, засобом усвідомлення власної належності до певних культурних коренів — коренів різних. Він став засобом виховання толерантності і громадської відповідальності. Тільки культурна і освічена людина може зрозуміти рівну вартість культур національних меншин, що представлені в українському суспільстві.

Саме життя вносить корективи в асиміляційні теорії і суспільні очікування. Групова, чи регіональна етнокультурна ідентичність залишається потужним фактором індивідуальної самоідентифікації членів суспільства, які відрізняються від більшості певними культурними традиціями, релігією або мовою. Дослідження соціологів м. Одеси показують, що на півдні Одеської області болгари, гагаузи, молдовани, українці, розмовля-

ючи своєю етнічною мовою, самоідентифікують себе як бессарабці. Проблем з використанням рідної — материнської мови там не існує, кожен використовує ту мову, яка йому подобається. Цей регіон характеризується як найбільш полілінгвістичний. У старшого покоління різних етносів об'єднуючою мовою спілкування в громадських місцях, базарах, громадському транспорті тощо є російська, бо українську в школах раніше не вивчали, а молоді люди різних етносів, що отримали освіту уже в незалежній Україні, при необхідності вільно переходять на українську. Таким чином у повсякденному житті вони використовують не менше трьох мов — свою рідну, російську і мову держави — українську. При цьому болгари знають гагаузьку, а гагаузи — болгарську, молдовани — мову ромів і т.д.

Аналізуючи результати соціологічних досліджень, що проводили фахівці кафедри соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (1991, 1996 — професор Н. Победа, 2010 — соціолог Н. Нікон, 2015 — у рамках проекту Української миротворчої школи — соціологи Г. Шелест, Ю. Сербіна, Т. Кривошея) з проблем самоідентифікації і міжетнічних відносин в Одеській області, слід відділити основну тенденцію: стабільність самоідентифікації з етнічною групою, перше і друге дослідження показали, що в українців вона склала 64 %, у росіян 59,2 %, у болгар 54,3 %, у молдован і євреїв 56 %, у німців 68,4 %, у поляків 37,5 %. Незважаючи на динамічність соціальних процесів, вплив тотальної радянщини і нової української державності, чистота етнічності залишається. Результати 2010 р. підтвердили успішну адаптацію й інтеграцію болгарського етносу в новій державній реальності, результати досліджень 2015 р. показали, що найбільш продержавницьки налаштовані в Придунав'ї гагаузи.

Дослідження 2015 р. показало зростання української громадянської ідентичності. Євромайдан, анексія Криму, вторгнення російських військ на Донбас і події 2 травня в Одесі сприяли зростанню переважно української громадянськості над представництвом національної спільноти. Етнічні українець, болгарин, гагауз, молдованин і росіянин та представники інших національностей в Придунайському краї нині однаково дотримуються мета-ідеї української політичної нації. Якщо протягом останніх 20 років кількість прихильників націоналістичної ідеології становило 2 %, то нині становить 3 %. Говорити про зростання ксенофобії і націоналізму не доводиться. Разом з тим серед опитаних в місцях компактного проживання національних груп відчувається локальна ідентичність — бессарабська.

Щодо використання рідної мови, то практично всі етнічні групи задоволені мовною політикою в цьому регіоні. Але треба враховувати те, що старше покоління в період радянщини не вивчало українську мову. Сьогодні ж болгарська спільнота, молдовська мають школи або факультативні групи основною мовою навчання — мовою національних меншин, де в результаті випускники не в змозі розмовляти ус українською, ні навіть російською, що робить їх неконкурентоспроможними ні при вступі до закладів вищої освіти, ні на ринку праці.

Складна ситуація з представниками ромської меншини, яких згідно р переписом населення d області більше 4 тис., вони проживають родина-

ми серед болгар, молдован та українців. Одеська область є другим місцем компактного проживання ромів після Закарпаття. В обох регіонах разом живе, імовірно, більше половини українських ромів. Керівники програм «Роми України» «Фонду Відродження» вважають достовірним числом 300 тисяч ромського населення, хоча офіційний перепис населення в 2001 році показував цифру 47 587 осіб ромської національності [3, с. 153].

За даними Українського інституту соціальних досліджень, близько половина ромських дітей не відвідують школу або регулярно пропускають уроки. За матеріалами ромської газети «Романі Яг», у Закарпатській, також багатонаціональній, області лише 83,7 % дітей ромів здобули неповну середню освіту, 14,5 % — загальну середню, 1,4 % — закінчили СПТУ, 0,3 % здобули середню спеціальну і лише 0,4 % — вищу освіту. Принагідно відзначимо, що в 2014 р. міжнародний фонд «Відродження» надав 106 стипендій для навчання ромських студентів у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах України [4, с. 4].

Задля покращення доступу ромських дітей до освіти, за підтримки Фонду, в чотирьох областях — Одеській, Волинській, Закарпатській та Черкаській — відкрилися Центри розвитку батьків, у яких досвідчені педагоги навчають батьків відповідального підходу до виховання дітей від народження до шкільного віку. Потрібно звернути увагу на взаємини мешканців регіону з ромами, несприйняття яких відбувається через уклад життя.

В процесі проведення профорієнтаційної роботи викладачами Одеського національно університету імені І. І. Мечникова було встановлено, що випускники болгарської та молдовської національності налаштовані на вступ у навчальні заклади Болгарії і Румунії. Частина дорослого населення болгарської і молдовської спільнот володіє паспортами сусідніх держав. Жителі окремих сіл Ізмаїльського і Ренійського районів позиціонують себе як румуни. Довідково відмітимо, що такі настрої з'явилися ще після останнього радянського перепису населення 1989 р. і особливо активізувалися у 2014 р.

Півдню Одеської області властива багатокультурність, яка вимагає від держави відповідної політики стосовно етнокультурних сегментів соціуму. Але протягом чверті століття цей сегмент України був глибинкою, занедбаним краєм. Місцева влада, маючи свої уявлення про стан регіону, намагалася втілити власні моделі, не рахуючись із настроями й потребами населення. Шляхом вираженої соціально-економічної, національної психологічно тонкої політики за 25 років можна було зробити його українським — не в мовному розумінні, а в політичному.

Для констатації міжетнічної дистанції у зв'язку з подіями серпня 2016 р. в селі Лощинівка Ізмаїльського району Одеської області слід звернутися до лонгitudного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України «Українське суспільство». Індекс соціальної дистанції майже всіх етносів України, згідно зі шкалою Богардуса, не перевищував 3. Щодо німців та румунів він сягає 4, а індекс близько 5 викликають тільки роми і чеченці.

Негативне ставлення, високий ступінь відчуженості між основною масою українського суспільства та представниками ромів має тривалу історію. Порівняння відповідей молоді і людей старшого віку щодо їхнього ставлення до ромів і готовності допустити їх у своє життя свідчить про майже повну ідентичність їхніх настроїв. Тому можна констатувати, що за всі роки незалежності у ставленні до ромів не відбулося змін на краще. Негативне ставлення, всі перестороги та стереотипи щодо ромів були повною мірою відтворені новим поколінням. Таким чином, упереджене ставлення буде відтворюватися знову й знову. Можна говорити про механізм відтворення сприйняття між готовністю молоді, яка народилася і соціалізується в незалежній Україні, і старшого покоління, яке прожило більшість свого життя і інших суспільних умовах в період існування «советського народу», і про відсутність помітних соціетальних змін в міжнаціональних відносинах.

Дослідження, передусім соціологічні, реальна дійсність свідчать про досить високий рівень толерантності у міжетнічних стосунках. У демократичного суспільства є можливості поєднати в одному просторі етнокультурну різноманітність, об'єктивно показати: ось живуть поряд з нами, домінуючою нацією, люди, їхня культура інша від нашої, але це не привід для того, щоб її не сприймати або до неї ставитися якось відсторонено чи вороже. Результати національного опитування «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», проведеного силами національної мережі ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» в 24 областях України у вересні 2017 р., показали, що мова, якою розмовляють пошукувачі роботи, не є чинником відмови при працевлаштуванні (всього 1 % відмов). На питання «На Вашу думку, чи є напруженість відносин в Україні між україномовними та російськомовними громадянами» 73,4 % відповіли «НІ», «ТАК» — 19, 2 %; між етнічними українцями та іншими національно-етнічними групами «НІ» — 70,9 %, «ТАК» — 18,3 %, інші — важко відповісти [5, с. 5, 11].

Мовна політика держави має бути гнучкою, інклюзивною, з урахуванням потреб, з повагою до людей. Існують механізми нормального сприйняття інших у парадигмі «Ми — Вони». Сьогодні це помітно з кримсько-татарським народом після анексії Криму.

Історія з мовною нормою нового Закону України «Про освіту» — яскравий приклад уміння влади створювати державні проблеми, де змішали представників корінних народів та національних меншин з іноземцями та особами без громадянства. Згідною з офіційною статистикою в Україні мовами корінних народів і національних меншин навчаються близько 400 тис. дітей у 735 навчальних закладах. Як правило, у таких закладах українська мова вивчається як предмет. МОН Україні змушене констатувати, що спостерігається стійка тенденція до зниження рівня та погіршення якості загальної середньої освіти в дітей зі шкіл з навчанням мовами національних меншин, що підтверджується, зокрема, результатами ЗНО. Президент під час виступу в ПАРЄ згадав про Берегово де 75 % випускників шкіл не склали іспиту з української мови [6, с. 3].

У 2016 р. 60,1 % школярів, що належать до угорської та румунської меншин, взагалі не подолали поріг склав / не склав з тестування української мови. Це справді прогнозована згубна дискримінація цих дітей на майбутнє у своїй державі. Це майбутні іммігранти та сепаратисти.

Використання єдиної державної мови не піддається сумніву ні всередині країни, ні її сусідами, ні європейськими структурами. У Резолюції ПАРС 2189 (2017 р.) також відзначено, що знання державної мови — чинник соціальної інтеграції, і держави обґрунтовано вимагають, аби державна мова була мовою освіти для всіх [6, с. 3].

Деякі країни, зокрема Угорщина, Румунія, Польща, Болгарія, Молдова, Греція і Росія заявили свої застереження щодо положень вищезазначеного закону. Водночас їхня позиція примушує аналізувати рівень дотримання прав етнічних українців у тих-таки сусідніх країнах. В Угорщині українська діаспора нечисленна — близько 8 тис. осіб і офіційно визнана українська мовою національної меншини. При цьому ні початкових, ні середніх шкіл з українською мовою викладання там немає. У Румунії проживає близько 50 тис. етнічних українців. Єдиним українським навчальним закладом є Педагогічний ліцей імені Т. Г. Шевченка у місті Сігету Мармаціей, в якому навчається менше 200 учнів. У Росії за неофіційною статистикою проживає близько 10 млн. українців — і українських шкіл взагалі немає [6, с. 3].

У суспільствах, що сформувалися як політичні нації, з державною мовою, національна ідентичність і є по суті відчуттям належності до такої нації. Ольгерт І. Бочковський зазначив, що нацією стає той народ, який хоче бути нацією. Корені етнічного лежать у підсвідомих структурах самої людини, а відповідні поведінкові установки формуються в процесі соціалізації. Соціалізація особистості — це визначення індивідуумом культивованих істин і процес навчання особистості правил їх додавання, узвичаєних у суспільстві. Цим традиційно займаються родина, школа, церква, оточення, наставники. Але центральне місце повинна займати держава. Для визначення цієї проблеми ми провели зондажне дослідження, інструментом якого був роздатковий формалізований опитувальник (анкета) для самопізнання. Розвідка проводилась до Революції Гідності в 2013 р.

Вибірка дослідження включає 56 осіб — по 14 осіб чоловічої та жіночої статі, першої корінної — українці, і трьох етнонаціональних груп — росіяни, болгары, євреї, вік до 25 р. Усі опитувані громадяни України, більшість проживає в м. Одесі. Дослідницька стратегія базується на компаративістиці. За основними показниками послідовно проводиться порівняння між собою всіх чотирьох етнічних груп.

Питання були поділені за такими блоками: критерії етнічності, етнічна та громадянська самоідентифікація, сприйняття етнічності оточуючих, етнічна рефлексія, етнічна вибірковість, етнічна дистанція, когнітивний інтерес до інших етносів, уяви про етнічну нерівність, ставлення до національних звичаїв, традицій та національних героїв, ідеологічні орієнтації, уявлення про позитивні та негативні якості свого народу.

Аналіз результатів опитування представників корінного етносу — українців. На питання блоку критерії етнічності, що більше всього споріднює людей однієї національності, всі без винятку респонденти відповіли — історія, спільна територія мешкання, мова, культура, традиції; на другому місці за кількістю відповідей — спільні інтереси, життєві невдачі; рідше траплялися відповіді — успіхи у спорті, патріотизм.

Відповіді респондентів росіян на це питання дуже схожі з відповідями українців. У болгарських представників на другому місці за кількістю відповідей було — знаходження людей (болгар) в іншій країні та іномовному середовищі, належність до історичної батьківщини. Представники європейської молоді додали релігію і на першому місці була відповідь — спільна мета та принципи існування.

На питання блоку етнічна та громадянська самоідентифікація — для вас важливо те, що Ви людина цієї національності, чи те, що Ви громадянин України? — майже всі респонденти, як представники титульної державо-творчої національності відповіли, що для них важливо бути громадянином України, лише незначна кількість опитуваних відповіла, що для них важлива в першу чергу національність, а не належність до української держави.

Відповіді половини респондентів росіян акцентували увагу на важливості для них національності, а громадянство не важливо. Болгари раніше відповіли, що для них важлива національність, тому що громадянство набувається, а національність — вроджена — це половина опитаних. Тільки один респондент на перше місце поставив громадянство України. У єврейських респондентів відповіді були майже ідентичні.

Відповіді на питання «У якому віці Ви вперше відчули свою національність?» свідчать, що більше 80 % молодих людей відчули себе українцем у підлітковому віці, інші в період повноліття — після 18 років. Росіяни відчули себе росіянами переважно в підлітковому віці — в 15 років — це дві третини. Болгари у віці 10–12 років і євреї — 10–14 років — також дві третини.

Наступний блок питань був сприйняття етнічності отчуючих, відповіді на питання «Те, як Ви ставитесь до тієї чи іншої людини, залежить чи не залежить від її національності?», більше половини українських респондентів відповіли, що ставлення до людини не залежить від національності цієї людини, а залежить від особистісних якостей та поваги до української нації і держави. Рідше траплялися відповіді, що їх ставлення до людини інколи залежить від національності людини, особливо коли ця людина неповажно ставиться до людей української національності або веде себе агресивно.

Всі респонденти росіяни відповіли, що ставлення до людини не залежить від національності людини, а залежить від особистісних якостей людини. Серед болгар траплялися відповіді, що їх ставлення до людини інколи залежить від національності, дехто навіть назвав національності та причини свого неоднокового ставлення, це — нечесність циган, жага до збагачення у євреїв. Для євреїв відповіді була ідентичною з росіянами з додатком, якщо ця людина не представляє для них небезпеку.

Всі без винятку респонденти української етнонаціональної групи на питання «В житті Вам доводилося частіше пишатися чи соромитися своєї національності?» відповіли, що вони частіше пишались своєю національністю. Всі респонденти російської етнонаціональної групи частіше пишались своєю національністю. Більша частина опитаних болгар такої ж думки і 2 особи не відповіли на це запитання. Євреї пишались своєю національністю.

У блоці етнічна вібірковість на питання «В майбутньому для Вас важливо одружитися з людиною своєї національності чи його/її національність не буде мати значення?» 5 осіб відповіли, що важливо, для 8 осіб національність значення не має і 1 затруднявся дати відповідь. У двох третин росіян, болгар та 85 % євреїв є бажання вступати в шлюб з представниками своєї національності.

Відповіді на питання «Серед народів, що живуть в Україні, чи є такі, до кого ти відносишся краще чи гірше за інших, чи ти ставишся до всіх однаково?» дали такий результат: майже половина опитуваних зазначили, що сприймають всіх людей однаково, характеризуючи людей за їх особистісними якостями, а не за національністю; на другому місці за частотою відповідей було негативне ставлення до представників Кавказу, арабів, турків та мусульманських народів взагалі; також зустрічалися відповіді, де було зафіксовано негативне ставлення до українських болгар та гагаузів. Будемо констатувати певний рівень ксенофобії в середовищі молоді.

Наступний блок питань був про етнічну дистанцію, і респонденти відповідали, що не хотіли би народитися афроамериканцями, представниками мусульманської спільноти і Південно-Східної Азії. Кілька опитаних росіян не хотіли б народитися представниками будь-якої мусульманської спільноти, кілька болгар — не хотіли б бути циганами, євреї — арабами.

Відповіді на питання «Когнітивний інтерес до інших етносів» свідчать, що всім опитуваним цікаво дізнатися про звичаї та традиції інших народів України, вони шанують свої, бо це культурна спадщина і повага до предків. Всі впевнені, що всі мають однакові права. Стовідсотково молоді люди байдужі до молодіжних рухів і політичних організацій. Серед позитивних якостей свого народу українці-респонденти виділяли доброту, чесність, працьовитість, спілкування і сміливість. Рідше відмічали гордість, чесність та розум. Серед негативів відзначали заздрість, лінощі та безвольність, рідко зустрічалися жорстокість, жадібність та зухвалість.

Росіяни серед позитивних якостей свого народу в українському оточенні виділили сміливість, щедрість, доброту, гордість. Рідше опитувані відмічали свободу, розум, ввічливість. Відповідаючи на питання про негативні якості свого народу вони зазначили гордовитість, заздрість, а також лінощі та жорстокість. Болгари серед позитивних якостей називали гостинність, працьовитість, спілкування, сміливість, а також чесність та розум. Серед негативних якостей майже всі зазначали хитрість, жадібність, заздрість на зухвалість. Зустрічалися гордовитість та лицемірство.

Респонденти єврейської національності бачили у своїх представниках тільки позитиви і практично не називали негативів.

В структурі соціально-культурних, політико-економічних факторів, що визначають групове етнічне «ми» на півдні Одеської області, значимими є мова, спільність походження, традиції, звичаї та інше. За С. Хантінгтоном, для того, щоби країна змогла забезпечити культурну ідентичність, необхідно дотримуватися трьох умов: 1) політична та економічна еліта країни в цілому має підтримувати і вітати цей шлях; 2) народ має погодитися на прийняття нової ідентичності; 3) панівні групи цивілізації, у яку намагається ввійти розколота країна, мають бути готові прийняти її: саме еліта має виняткове значення при подоланні розколу країни [7, с. 45].

Дієвим інструментом єдності регіону і всієї країни є соціально-економічний розвиток і довіра національних меншин до держави і тому виняткового значення набувають проблеми, пов'язані з рівнем патріотичної свідомості та практичною поведінкою всіх національних спільнот.

Культурно-мовна і психологічна близькість титульної нації з національним меншинами сприяє зростанню розуміння української громадянської ідентичності. Мовно-культурні орієнтації населення України піддаються впливу. Мовне партнерство полягає у підтримці природного розвитку й функціонування мов державної і національних меншин у конституційно визначених межах. Від співробітництва за умов взаємного визнання мовних прав більшості й національною меншиною на теренах держави виграють всі члени суспільства. Повага до мови національних меншин є основою співіснування в суспільстві і сприяє довірливості та служить національній безпеці та єдності.

Список використаних джерел і літератури

1. Гордузенко В. Етнонаціональна група як компонент етнонаціональної структури українського суспільства. *Соціальна психологія*. — 2006. — № 3 (17). — С. 173–180.
2. Ляпіна Л. А. Мультикультуралізм як стратегія вирішення проблем культурного розмаїття: аналіз теоретичних моделей. *Український соціум: науковий журнал*. — 2017. — № 1 (60). — С. 60–71.
3. Гаутер Я. Порочне коло на узбіччі суспільства: ситуація ромів в Україні. *Спільне: журнал соціальної критики*. — 2012. — № 5. — С. 145–155.
4. Міжнародний фонд «Відродження»: стислий звіт за 2014 рік. *Дзеркало тижня. Україна*. — 2015. — № 7. — С. 4.
5. Бакіров В. С., Балакірева О. М., Куценко О. Д. та ін. Соціальні нерівності: Сприйняття українським суспільством. Інформаційні матеріали за результатами національного опитування. Київ; Харків: САУ, 2017. — 12 с.
6. Ставнічук М. Мовна пастка. «Західний фронт» української влади. *Дзеркало тижня Україна*. — 2017. — № 38.
7. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. *Поліс*. — 1994. — № 1. — С. 33–48.

References

1. Gorduzenko V. Ethnonational group as a component of the ethno-national structure of Ukrainian society. *Social psychology*. 2006. — No. 3 (17). — С. 173–180.
2. Lyapina L. A. Multiculturalism as a strategy for solving problems of cultural diversity: analysis of theoretical models. *Ukrainian SOCIETY. — Scientific journal*. — 2017 — No. 1 (60). — P. 60–71.

3. Gauter Jacob. Vicious circle on the side of society: the situation of the Roma in Ukraine. *Common: Journal of Social Criticism*. No. 5. 2012. P. 145–155.
4. International Renaissance Foundation: Synopsis for 2014. *Mirror of the Week. Ukraine*. — 2015 — № 7 p.4
5. Bakirov VS, Balakireva O. M., Kutsenko O. D., Muradyan O. S., Sokuryanskaya L. G. Social Inequalities: Perceptions by Ukrainian Society. Information materials on the results of the national survey. Kiev — Kharkiv. — SAU. — 2017. — 12 p.
6. Stavnichuk M. Language trap «Western Front» of the Ukrainian government. *Dzerkalo Tyzhnia Ukraine*. 2017. — № 38.
7. Huntington C. The Collision of Civilizations. *Polis*. 1994. — No. 1. — P. 33–48

Стаття надійшла до редакції 05.09.2018

Онищук В. М.

доктор социологических наук, профессор, заведующий
кафедрой социологии Одесского национального
университета имени И. И. Мечникова
к. 40, Французский бул., 24/26, Одесса, 65058, Украина
e-mail: kafedra_soc_onu@ukr.net

**ФЕНОМЕН ЯЗЫКОВОГО ПАРТНЕРСТВА В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ
ПРОСТРАНСТВЕ ЮГА УКРАИНЫ**

Резюме

Статья посвящена роли языкового партнерства и социокультурных факторов в стабилизации общества. Рассмотрена этнокультурная форма общественного развития полиэтнического региона Юга Украины. Отмечается необходимость целостной концепции этнонационального развития Украины через государственный язык, культурную сферу жизни нации, важности этнокультурных общественных изменений, национального возрождения.

Целью статьи является анализ реального состояния функционирования в южном регионе Украины, компактно заселенном представителями разных этносов украинского и национальных меньшинств, определение их статуса, влияние на сознание, национальную идентичность и на социокультурную среду в целом.

Раскрываются социальные практики проявлений языковой, культурной толерантности в южном регионе Украины — Одесской области.

Ключевые слова: языковое партнерство, межнациональное и межкультурное взаимодействие.

Onischuk V. M.

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Head of the Department of Sociology,
Odessa I. I. Mechinikov National University,
building 40, French Blvd. 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine
e-mail: kafedra_soc_onu@ukr.net

PHENOMENON OF LINGUIST PARTNERSHIP IN THE ETHNICULAR SPACE OF THE SOUTH OF UKRAINE

Summary

The article is devoted to the role of language partnership and socio-cultural factors in the stabilization of society. The ethno-cultural form of social development of the polyethnic region of the South of Ukraine is considered. It is emphasized the need for a holistic concept of ethno-national development of Ukraine through the state language, the cultural sphere of life of the nation, the importance of ethno-cultural social changes, national renaissance.

The purpose of the article is to analyze the real state of functioning in the southern region of Ukraine, densely populated by representatives of various ethnic groups of Ukrainian and languages of national minorities, determination of their status, influence on consciousness, national identity and socio-cultural environment in general.

The social practices of manifestations of language, cultural tolerance in the southern region of Ukraine — Odesa region are revealed.

Key words: linguistic partnership, interethnic and intercultural interaction.

УДК 314.7.045:316.4

Попова О. А.

аспирант кафедри соціології Харківського гуманітарного університета
«Народна українська академія»

ул. Лермонтовская, 27, Харків, 61024, Україна

Тел. +380630701962

e-mail: olga.al.popova@gmail.com

DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1\(30\).144809](http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1(30).144809)

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ФАКТОРИ ІНТЕГРАЦІЇ ВИНУЖДЕНИХ МИГРАНТОВ В УКРАЇНСЬКОМУ ОБЩЕСТВЕ

В статті розглянуті соціокультурні фактори, впливаючі на ступінь інтегрованості винуждених мігрантів в українському обществі. Були використані два показателя інтеграції: наявність прочних соціальних зв'язків з членами приймаючої общини і участь і/або зацікавленість в житті приймаючої общини. Представлені результати соціологічного дослідження, задачами якого являлось, во-перших, виявлення актуальних навичок і умінь, які можуть допомогти (або яких не вистачає) винужденим мігрантам з Донбасу інтегруватися в приймаючі общини, а, во-вторых, визначення рівня інтегрованості винуждених мігрантів за ознакою їх самоідентифікації.

Ключові слова: соціальна інтеграція, винужденні мігранти, самоідентифікація, приймаючі общини, соціокультурний капітал.

В сучасному українському обществі проблема інтеграції винуждених мігрантів в приймаючі сообщества придбрала особу актуальність в зв'язі з подіями в Криму і на Донбасі. Багато винужденні мігранти по-прежнему не відчувають себе вдома в новій соціальній середі; багато не втрачають надії повернутися на давніше місце проживання; багато не можуть смиритися зі статусом внутрішньо переміщених осіб і не приймають це визначення, тому в статті будемо використовувати термін «винужденні мігранти», в якому найбільш повно представлені основні характеристики аналізованого явища [1]. Під винужденою міграцією будемо розуміти міграційні потоки, причиною яких являється загроза життю або благополуччю людей внаслідок природних, техногенних або політичних (наприклад, війни і міжнародні конфлікти) причин. Проблема соціальної інтеграції мігрантів в приймаюче общество вивчали Р. Парк, Ф. Знанецький, У. Томас, Э. Стоунквіст, Д. Беррі, Д. Манчіні; А. Алексеєнок, О. Балакірева, Л. Елісеєва, А. Кирилова, Т. Лапшина, В. Леденева, В. Мукомель, І. Прибыткова, Ю. Сорока, І. Титар, М. Ткачев і інші. Метою статті являється виявлення соціокультурних факторів, впливаючих на ступінь інтегрованості винуждених мігрантів в українському обществі.

Поняття «інтеграція» прийшло в соціологію з природних наук, в яких воно використовується в значенні «об'єднання частин в єдине ціле»

или процесса, приводящего к объединению». В статье будем использовать широкое понятие социальной интеграции (от лат. *integratio* – соединение, восстановление), означающего состояние и процесс объединения в единое целое, сосуществование ранее разрозненных частей и элементов системы на основе их взаимозависимости и взаимодополняемости, в том числе как процесс гармонизации отношений между различными социальными группами [2, с. 33].

По мнению Э. Дюркгейма, современное общество представляет собой интегрированное целое, скрепленное органической солидарностью по аналогии с органами, составляющими единый живой организм, но функционирующими относительно автономно [3, с. 128]. Следуя этой аналогии, можно предположить, что без интеграции общество не может существовать стабильно, а отдельные социальные группы не смогут эффективно функционировать, то есть интеграция жизненно важна как для личности, так и для малой группы. В случае с вынужденными мигрантами это может считаться обязательным условием их успешной адаптации к новой среде.

Социальная солидарность может рассматриваться не только как основа интеграции, но и как базис для накопления локального социального капитала (тем самым выступая связующим началом для феноменов интеграции и социального капитала). Как утверждает О. Кожемякина, на уровне локального социального капитала доверие отвечает за создание вертикальных связей, а солидарность и самоорганизация — за создание горизонтальных социальных связей [4]. В обществе с низким уровнем доверия к государственным институтам особенно важными становятся горизонтальные социальные связи.

Поскольку интеграция вынужденных мигрантов в принимающее общество осуществляется на мезо-/микро- (а не макро-) уровнях, то мы имеем дело с интеграцией общества в локальных, а не глобальных масштабах. Локальные сообщества, по мнению А. Гофмана [5], интегрируются именно благодаря наличию социальной солидарности (в то время как интеграция в глобальных масштабах достигается за счет правил), соответственно успешность интеграции во многом зависит от уровня развития социального капитала акторов.

Т. Парсонс считал, что основой социальной интеграции является идентификация личности с обществом/группами, посредством которой личность осознанно включается во взаимодействие с ними, принимая на себя установившиеся в обществе роли. Слабая интегрированность может породить феномены «девиантности», «отчужденности личности от общества» и множество других негативных явлений [6, с. 64]. То есть для успешной интеграции вынужденных мигрантов необходимо осознание ими себя частью принимающего общества, а признаком интегрированности можно считать их включенность в социальную жизнь общины.

Основной проблемой социальной интеграции, по мнению Ю. Хабермаса, является возможность сочетания двух стратегий, определяемых понятиями «система» и «жизненный мир». Интеграция в рамках жизненного мира

происходит на основе общих культурных традиций и самоидентификации акторов как части общины и представляет собой сеть коммуникативных действий [7, с. 149]. Таким образом, для социальной интеграции необходимо установление новых социальных связей между мигрантами и членами принимающей общины, что предполагает развитие и накопление нового социального капитала [8]. При этом необходима самоидентификация вынужденных мигрантов как членов принимающей общины. С другой стороны, вынужденным мигрантам необходимо встроиться в новую систему. Для этого им нужно приобрести/развить востребованные в конкретной социальной системе навыки и компетенции, что предполагает использование/накопление нового культурного капитала.

Таким образом, интеграция как процесс определяется стремлением индивидуумов, групп и обществ к взаимодействию, основанному на социальной солидарности, сопровождаемому накоплением социального капитала в виде новых социальных связей и культурного капитала в виде востребованных в обществе навыков и компетенций. Основой социальной интеграции является самоидентификация личности с обществом или конкретной группой как частью общества.

Исследования, проведенные в 2016, 2017, 2018 годах [9–11], показывают, что основными препятствиями на пути интеграции вынужденных мигрантов в принимающее сообщество являются:

- отсутствие своего жилья или возможности снимать приемлемое жилье на новом месте жительства;
- отсутствие разработанной законодательной базы по защите прав вынужденных мигрантов;
- сложные процедуры регистрации и ограничения перемещений, которые дополнительно травмируют вынужденных мигрантов;
- отсутствие избирательных прав и, как следствие, отстраненность от участия в самоуправлении и демократических процедурах в принимающем обществе;
- проблемы с трудоустройством на фоне повышения уровня конкуренции на рынке труда и несовпадения потребностей местных рынков занятости и квалификации мигрантов;
- проблема обособленности вынужденных мигрантов в местах локального проживания, что препятствует их эффективной адаптации.

Все перечисленные факторы находятся в компетенции государства. Однако в этих исследованиях не учтены факторы, на которые непосредственно могут влиять вынужденные мигранты и представители принимающей общины.

С целью изучения процесса социальной интеграции вынужденных мигрантов в украинском обществе было проведено в мае-июне 2018 г. исследование, задачами которого было, во-первых, выявление актуальных навыков и умений, которые могут помочь (или которых не хватает) вынужденным мигрантам из Донбасса интегрироваться в принимающие общины (при этом предполагалось, что эти навыки могут развиваться самими мигрантами или с помощью представителей принимающих общин,

например, общественных организаций), а, во-вторых, определение уровня интегрированности вынужденных мигрантов по признаку их самоидентификации. Исследование было проведено Адаптационно-культурным центром («АКЦентр», Харьков). Метод исследования — он-лайн опрос (анкеты рассылались по электронной почте и с помощью СМС по контактам вынужденных мигрантов, ранее участвовавших в программах адаптации, а также публиковались в специализированных группах в социальной сети facebook). Количество опрошенных — 313 респондентов.

В перечень исследуемых навыков не входили чисто профессиональные компетенции, развитие которых является прерогативой профессиональных учебных заведений. В перечень были внесены личные навыки, знания и компетенции, которые могут способствовать повышению конкурентоспособности мигрантов на рынке труда, что необходимо не только для получения достаточного для жизни дохода, но и для включения в структуру местной экономической системы, что является одним из условий интеграции. К таким знаниям и навыкам относятся компьютерная грамотность и знание иностранного языка. Кроме того, эти навыки помогают получать дополнительную информацию, что повышает степень осознанности принимаемых решений.

Методика исследования предполагала также выявление актуальности для адаптации и интеграции творческих и предпринимательских навыков, которые способствуют самозанятости и включению в систему экономических отношений принимающей общины; умения устанавливать социальные связи как необходимого фактора для интеграции, а также навыки, необходимые для борьбы со множественными стрессами, являющимися следствием травмирующих событий, таких как вооруженный конфликт и миграция [12, с. 8]. Это особенно важно, так как коллективная травма, которую пережили вынужденные мигранты, кроме всего прочего характеризуется стремлением к закрытости, противопоставлению «мы» и «они» [12, с. 11], что понижает эффективность накопления нового социального капитала и препятствует интеграции. Вооруженный конфликт в Украине провел линию разрыва между вынужденными мигрантами как теми, кто пережил ужасы войны, и местными жителями, которые наблюдали ее со стороны [13].

Вопрос, касающийся самоидентификации личности мигранта (как интегрированного, так и не интегрированного в принимающее общество), строился на основе двух показателей — наличие прочных социальных связей с членами принимающей общины (друзей и знакомых, с которыми общаются вне рабочего времени) и участие и/или заинтересованность в жизни принимающей общины в противовес концентрации только на проблемах вынужденных мигрантов. Эти два показателя интеграции были представлены в вариантах ответов, которые выбирали респонденты.

Об остроте проблемы говорит тот факт, что только 41 % из общего числа опрошенных считают себя интегрированными в принимающее сообщество спустя более 3–4 лет после переезда. 16 % не считают себя интегрированными вовсе. 31 % считают себя лишь частично интегрированными, 3 % не желают интегрироваться, а 9 % затруднились с ответом (рис. 1).

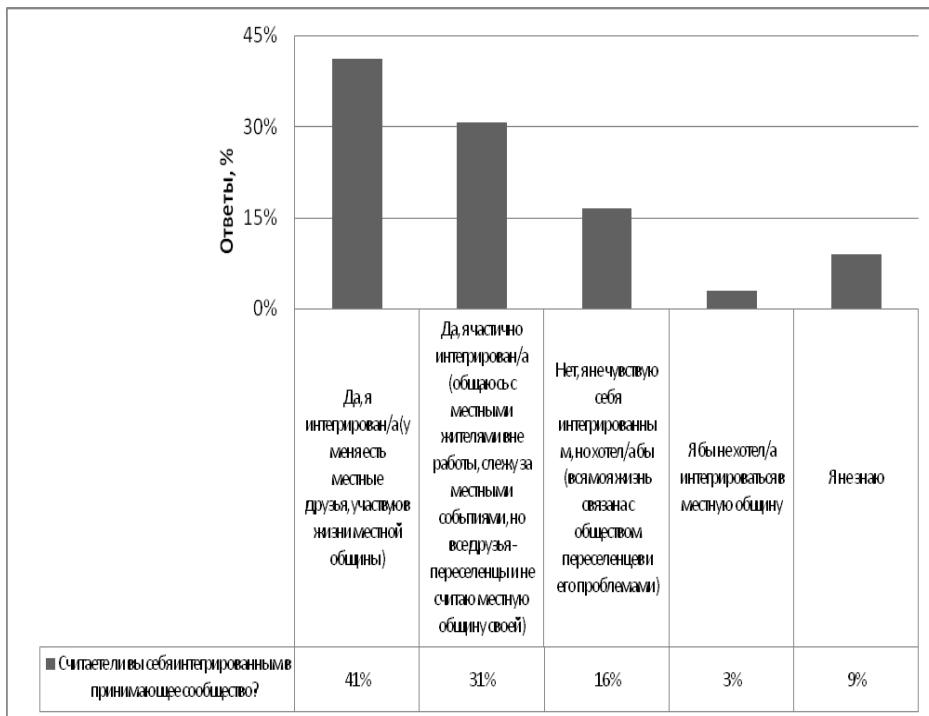

Рис. 1. Оценка вынужденными мигрантами степени своей интегрированности в принимающие общины

Показательным является сравнение ответов по двум смысловым категориям — 1) самоидентификации вынужденных мигрантов по признаку интегрированности/неинтегрированности и 2) приоритетными с точки зрения социальной адаптации навыками и компетенциями (рис. 2). Наибольшее количество респондентов ответили, что адаптироваться им помогло умение сопротивляться стрессу (52 %), далее следовали ответы: умение создавать социальные связи (43 %), компьютерная грамотность (29 %), творческие (25 %) и предпринимательские (24 %) навыки, наличие материальных средств для саморазвития (11 %) и знание иностранных языков (8 %). Приоритетность фактора «умение сопротивляться стрессу» свидетельствует о высокой степени травматичности обстоятельств переселения, а «умение создавать социальные связи» — о важности способности создавать и накапливать социальный капитал.

Показательным является разрыв между «полностью интегрированными» и «неинтегрированными». В группе «полностью интегрированных» среди факторов успешной адаптации выделили умение создавать социальные связи (58 %), умение сопротивляться стрессу (56 %), компьютерную грамотность (34 %), творческие (30 %) и предпринимательские (28 %) навыки, знание иностранных языков (9 %), наличие материальных средств для саморазвития (10 %) (все показатели представлены

выше, чем по общей группе респондентов). Таким образом, обладание развитым социальным и культурным капиталом и/или способностями к их накоплению может способствовать более успешной (по сравнению с другими группами) интеграции членов рассматриваемой группы в принимающее общество.

В группе «неинтегрированных» все показатели ниже, чем по всей группе респондентов. Наибольший отрыв можно наблюдать по показателю «умение создавать социальные связи» (24 %). Пропорциональное соотношение остальных показателей в данной группе аналогично соотношению по всей группе респондентов: умение сопротивляться стрессу (42 %), компьютерная грамотность (18 %), творческие (18 %) и предпринимательские (12 %) навыки, знание иностранных языков (6 %). Данные свидетельствуют о более низком уровне социального и культурного капитала неинтегрированных мигрантов, что может быть одной из основных причин их слабой адаптированности. В этой группе был зафиксирован самый низкий показатель наличия материальных средств для саморазвития из всех групп — 4 %.

Также был выявлен очень низкий уровень всех показателей в группе «не желающих интегрироваться»; в этой группе был зафиксирован самый низкий уровень показателя «умение создавать социальные связи» (11 %). Это подтверждает тезис о том, что для интеграции, одним из основных показателей которой является наличие социальных связей, определяющей становится самоидентификация себя как члена сообщества; если этого не происходит, то новые социальные связи практически не создаются.

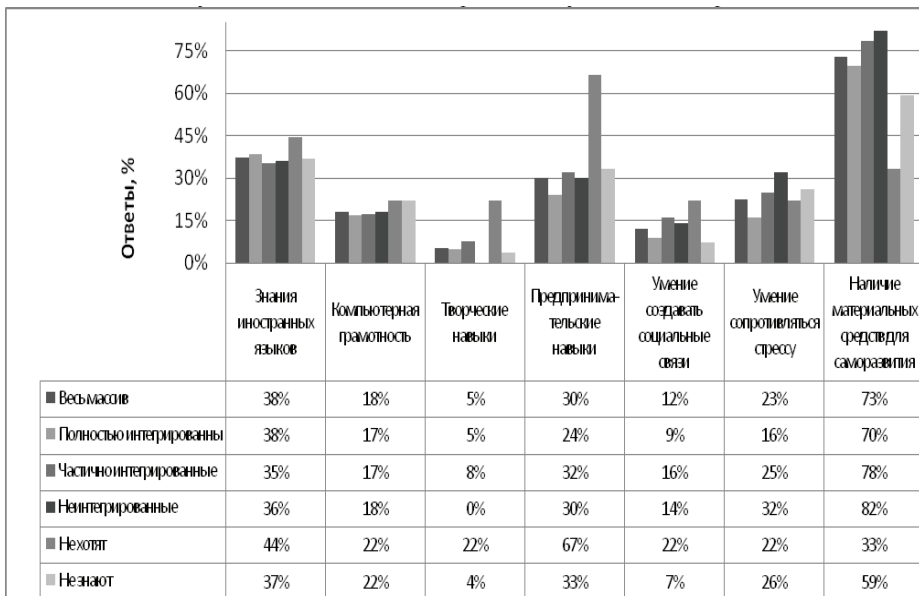

Рис. 2. Навыки, способствующие адаптации и интеграции вынужденных мигрантов

В групі «частично інтегрованих» були виявлені показателі близькі показателям в цілому по групі; найвищий результат, з незначительним отриманням від групи «повністю інтегрованих», виявлен по признаку «уміння протидіяти стресу» (58 %), при цьому зафіксовано значно менший рівень показателя «уміння створювати соціальні зв'язки» (39 %).

Висновки. Результати дослідження продемонстрували наявність кореляцій між рівнем інтегрованості (по признаку самоідентифікації) вимушених мігрантів в приймаючі спільноти та умінням створювати і накопичувати актуальний соціальний капітал (в формі нових горизонтальних соціальних зв'язків) і культурний капітал (в формі особистих умінь і компетенцій). Неспособність або небажання інтегруватися корелює з відсутністю умінь створювати і накопичувати соціальний і культурний капітал.

Повисити рівень адаптаційних навичок і умінь вимушених мігрантів можуть допомогти громадські організації як представники приймаючих спільнот, тим самим сприяючи їх інтеграції в приймаючі громади. Для цього необхідно удосконалення існуючих і створення нових освітніх програм і заходів, що сприяють встановленню нових соціальних зв'язків між вимушеними мігрантами і членами приймаючих громад.

Список использованных источников и литературы

1. Попова О. Классификационный анализ вынужденной внутренней миграции в Украине. *Грани*. — 2017. — С. 65–71.
2. Голенкова З., Игитханян Е. Процессы интеграции и дезинтеграции в социальной структуре российского общества. *Социологические исследования*. — 1999. — № 9. — С. 27–34.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — Москва: Наука, 1991. — 390 с.
4. Кожем'якіна О. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. *Демографія та соціальна економіка*. — 2016. — № 1. — С. 118–131.
5. Гофман А. Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции. *Социологический ежегодник. ИНИОН РАН*. — 2012. — С. 97–167.
6. Парсонс Т. Социальные системы. *Вопросы социальной теории*. — 2008. — Вып. 1(2). — С. 38–71.
7. Habermas J. Lifeworld and system: a critique of functionalist reason. *The theory of communicative action*. — Boston: Beacon Press, 1987. — 457 p.
8. Попова О. А., Батаева Е. В. Социокультурный капитал вынужденных мигрантов: теория и проблема измерения. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. — 2017. — Т. 39. — С. 41–52.
9. Звіт за результатами аналізу проблем внутрішньо переміщених осіб в об'єднаних територіальних громадах. Радник з питань ВПО. — 2018. — [http://radnyk.org/reports/problematic_idps/problematic %20issues %20related %20to %20IDPs %20in %20ATC %20report_radnyk_ukr.pdf](http://radnyk.org/reports/problematic_idps/problematic%20issues%20related%20to%20IDPs%20in%20ATC%20report_radnyk_ukr.pdf)
10. Оцінка проблем психологічної, соціально-економічної адаптації та інтеграції жінок з числа ВПО у нові громади. ОБСЕ. — 2017. — <https://www.osce.org/uk/ukraine/303191>
11. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції. *Наукова доповідь / за ред. О. Балакіревої; Ін-т екон. та прогнозів. НАН України*. — 2016. — <http://ief.org.ua/docs/sr/295.pdf>.

12. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. — 2001 . — № 1. <http://www.isras.ru/files/File/Socis/01-2001/Shtompka.pdf>.
13. Суший О. В. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. — 2014. — Вип. 6(74). — С. 18–32.

References

1. Popova, O. (2017) Klassifikatsionnyj analiz vyznuzhdennoj vnutrennej migratsii v Ukraine [Classification analysis of the reluctant internal migration in Ukraine]. *Grani* 20, 65–71 [in Russian].
2. Golenkova, Z. and Igitkhanian, E. (1999) Protsessy integratsii i dezintegratsii v sotsial'noj strukture rossijskogo obshhestva [Integration/disintegration processes in the social structure of Russia's society]. *Sotsiologicheskie issledovaniya — Sociological Studies*, 9, 27–34 [in Russian].
3. Dyurkgejm, E. (1991) *O razdelenii obshhestvennogo truda. Metod sotsiologii [The Division of Labor in Society. Method of Sociology]*. Moskva: Nauka [in Russian].
4. Kozhem'iakina, O. (2016) Dovira ta sotsialnyi kapital: prostorova tsinnisno-normatyvna interpretatsiia [Trust and local social capital: spatial value-normative interpretation]. *Demografiya ta sotsial'na ekonomika — Demography and social economy*, 1, 118–131 [in Ukrainian].
5. Gofman, A. (2012) Solidarnost' ili pravila, Dyurkheim ili KHajek? O dvukh formakh sotsial'noj integratsii [Solidarity or rules, Durkheim or Hayek? About two forms of social integration]. *Sotsiologicheskij ezhegodnik. INION RAN — Sociological yearbook*. INION RAN, 97–167 [in Russian].
6. Parsons, T. (2008) Sotsial'nye sistemy [The social system], *Voprosy sotsial'noj teorii — Questions of Social Theory*, 1, 38–71 [in Russian].
7. Habermas, J. (1987) Lifeworld and system: a critique of functionalist reason, in *The theory of communicative action*. Boston: *Beacon Press*.
8. Popova, O. and Bataeva, E. (2017) Sotsiokul'turnyj kapital vyznuzhdennykh migrantov: teoriya i problema izmereniya [Sociocultural capital of reluctant migrants: theory and measurement problem]. *Visnik KHarkiv's'kogo natsional'nogo universitetu im. V. Karazina — Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University*, 39, 41–52 [in Russian].
9. Zvit za rezultatamy analizu problem vnutrishno peremishchenykh osib v ob'iednanykh terytorialnykh hromadakh [Report on the results of the analysis of the problems of internally displaced persons in the united territorial communities]. — Retrieved from [http://radnyk.org/reports/problematic_idps/problematic %20issues %20related %20to %20IDPs %20in %20ATC %20report_radnyk_ukr.pdf](http://radnyk.org/reports/problematic_idps/problematic%20issues%20related%20to%20IDPs%20in%20ATC%20report_radnyk_ukr.pdf) [in Ukrainian].
10. Otsinka problem psyholohichnoi, sotsialno-ekonomichnoi adaptatsii ta intehtratsii zhinkov z chysla VPO u novi hromady [Evaluation of the problems of psychological, socio-economic adaptation and integration of honeymoon women in new communities]. Retrieved from <https://www.osce.org/uk/ukraine/303191> [in Ukrainian].
11. Balakireva, O. (eds.) (2016) Vymusheni pereselentsi ta pryimaiuchi hromady: uroky dlia efektyvnoi suspilnoi adaptatsii y intehtratsii. *Naukova dopovid [Forced migrants and host communities: lessons for effective social adaptation and integration. Scientific report]* — Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/sr/295.pdf> [in Ukrainian].
12. Shtompka, P. (2001) Sotsial'noe izmenenie kak travma [Social change as a trauma]. *Sotsiologicheskie issledovaniya — Sociological Studies*, 1. Retrieved from <http://www.isras.ru/files/File/Socis/01-2001/Shtompka.pdf> [in Russian].
13. Sushyi, O. (2014) Problema kolektyvnoi travmy v ukrainskomu sotsiumi ta poshuk stratehii yii opanuvannya [The problem of collective trauma in the Ukrainian society and the search for its mastering strategies]. *Naukovi zapiski Institutu politichnikh i etnonatsional'nikh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukraini — scientific notes of I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 6(74), 18–32 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.07.2018

Попова О. О.

Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»
вул. Лермонтовська, 27, Харків, 61024, Україна
e-mail:olga.al.popova@gmail.com

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ФАКТОРИ ІНТЕГРАЦІЇ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Резюме

У статті розглянуті соціокультурні чинники, що впливають на ступінь інтегрованості вимушених мігрантів в українському суспільстві. Були використані два показники інтеграції: наявність міцних соціальних зв'язків з членами приймаючої громади та участь і/або зацікавленість в житті приймаючої громади. Представлені результати соціологічного дослідження, завданнями якого було, по-перше, виявлення актуальних навичок і умінь, які можуть допомогти (або яких не вистачає) вимушеним мігрантам з Донбасу інтегруватися в приймаючі громади, а, по-друге, визначення рівня інтегрованості вимушених мігрантів за ознакою їх самоідентифікації.

За результатами дослідження тільки 41 % вимушених мігрантів вважають себе інтегрованими до приймаючої громади, 16 % не вважають себе інтегрованими зовсім; 31 % вважають себе лише частково інтегрованими, 3 % не бажають інтегруватися і 9 % вагалися з відповіддю. Серед навичок й умінь, які допомогли вимушеним мігрантам облаштуватися на новому місці, лідирує вміння чинити опір стресам (51 %) і вміння створювати соціальні зв'язки (43 %). Серед навичок, яких бракує вимушеним мігрантам, лідирують знання іноземних мов (38 %), підприємницькі навички (30 %).

Результати дослідження показують наявність кореляції між рівнем інтегрованості вимушених мігрантів в приймаючі громади і вмінням створювати і накопичувати актуальний соціальний капітал у вигляді нових горизонтальних зв'язків і культурний капітал у вигляді особистих умінь і компетенцій.

Ключові слова: соціальна інтеграція, вимушені мігранти, самоідентифікація, приймаючі громади, соціокультурний капітал.

Popova O. A.

Department of Kharkiv Humanitarian University «People's Ukrainian Academy»
27 Lermontovskaya Street, Kharkov, 61024, Ukraine
e-mail:olga.al.popova@gmail.com

SOCIOCULTURAL FACTORS OF INTEGRATION OF RELUCTANT MIGRANTS IN UKRAINIAN SOCIETY

Summary

The article deals with socio-cultural factors affecting the degree of integration of reluctant migrants in Ukrainian society. Two indicators of integration were used: the existence of strong social ties with members of the host community and the participation and / or interest in the life of the host community. The results of a sociological survey are presented, the tasks of which were, first, the identification of actual skills and abilities that can (or do not suffice) for reluctant migrants from Donbass to integrate into host communities, and secondly, the level of integration of reluctant migrants on the basis of their self-identification.

According to the results of the survey, only 41 % of reluctant migrants consider themselves integrated into the host community, 16 % do not consider themselves integrated at all; 31 % consider themselves only partially integrated, 3 % do not want to integrate, and 9 % found it difficult to answer. Among the skills and abilities that helped reluctant migrants to settle in a new place, the ability to resist stress (51 %) and the ability to create social ties (43 %) are leading. Knowledge of foreign languages (38 %), entrepreneurial skills (30 %) are among the skills that are lacking for reluctant migrants.

The results of the research show correlation between the level of integration of reluctant migrants in receiving communities and the ability to create and accumulate relevant social capital in the form of new horizontal links and cultural capital in the form of personal skills and competencies.

Key words: social integration, reluctant migrants, self-identification, host communities, socio-cultural capital.

УДК 314.151.3–054.7:316.77:ЗМІ:81'42

Проценко О. О.

аспірантка кафедри соціології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

6, пл. Свободи, м. Харків, 61077, Україна

Тел.: +380956945761

e-mail: olga.protsenko@aiesec.net

ORCID 0000–0001–7373–2200

DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1\(30\).145222](http://dx.doi.org/10.18524/2304–1439.2018.1(30).145222)

**ОБРАЗ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В МЕДІЙНОМУ
ДИСКУРСІ: КРИТИЧНИЙ ДИСКУРС-АНАЛІЗ ПОВІДОМЛЕНЬ ЗМІ**

У статті проводиться аналіз повідомлень засобів масової інформації щодо внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Показано актуальність даної проблематики для України. Описано систему класифікації підходів до вивчення дискурсу, що запропоновано М. Йоргенсен та Л. Філіпс, а саме такі підходи, як постструктуралістський, критичний дискурс-аналіз та дискурсивна психологія. Обґрунтовується доцільність використання дискурс-аналізу Ван Дейка для дослідження формування образів внутрішньо переміщених осіб у ЗМІ. Представлено результати критичного дискурс-аналізу повідомлень чотирьох ЗМІ (національні/регіональні та офіційні/альтернативні). Виділено особливості конструювання образу внутрішньо переміщених осіб в офіційних та альтернативних ЗМІ. Показано, що використовуючи ЗМІ та проблематику внутрішньо переміщених осіб, владні структури намагаються закріпити позиції домінування, а образ ВПО конструюється як образ людей, що не здатні вирішити свої проблем та потребуючих допомоги.

Ключові слова: критичний дискурс-аналіз, внутрішньо переміщені особи, медійний дискурс.

Події останніх років, що пов'язані зі збройним конфліктом на Сході України, спричинили появу нової великої соціальної групи — внутрішньо переміщених осіб (ВПО). В суспільстві виникли певні дискурси щодо нового для України явища ВПО, про яких йдеться у повсякденному, медійному, офіційному та інших дискурсах. Їхнє дослідження допоможе зрозуміти, як конструюється образ ВПО у свідомості суспільства та як цей образ впливає на їхню стратегію адаптації. Серед тих громадян України, що не мали емпіричного досвіду взаємодії з переселенцями та не живуть у місцях з найбільшою їхньою концентрацією, велику роль у формуванні образу внутрішньо переміщених осіб та ставлення до них відіграють ЗМІ. Опитування показали, що 65 % респондентів по всій Україні формують своє ставлення до ВПО на основі інформації ЗМІ та 63 % — у місця їхньої концентрації [1]. Саме тому актуальним є дослідження медійного дискурсу.

Метою даної роботи є дослідження формування образів внутрішньо переміщених осіб за допомогою дискурс-аналізу повідомлень засобів масової інформації, у яких йдеться про ВПО.

Перш ніж звернутися до аналізу, визначимося з поняттям дискурсу. В академічному середовищі сформувалось багато шкіл та напрямків вивчення та аналізу дискурсу. У зв'язку з цим науковцями неодноразово пропонувалися різні систематизації та класифікації існуючих теорій дискурсу. Найповнішою, на наш погляд, є класифікація М. Йоргенсен та Л. Філіпс. Вони вивчали дискурс з позиції соціального конструкціонізму та виділили такі підходи: критичний дискурс-аналіз (Феркло, Т. Ван Дейк), поструктуралістський (Е. Лакло і Ш. Муфф), дискурсивна психологія (Дж. Поттер, М. Уезерелл).

Окреслим головні характеристики цих підходів. Критичний дискурс-аналіз (КДА) допомагає зрозуміти, яким чином той чи інший контекст формує різні типи дискурсів та, навпаки, вплив дискурсу на світ. Характерною рисою КДА є використання лінгвістичного аналізу в ході вивчення дискурсу [2].

Згідно з поструктуралістським підходом дискурс розглядається як структурна єдність, що виникла у результаті артикуляції. За Е. Лакло і Ш. Муфф не існує недискурсивної реальності, тобто все є дискурс.

З позиції дискурсивної психології дискурс створює суб'єктивні психологічні реальності, тобто дискурс конструює не тільки соціальний світ, але і внутрішній світ. Особлива увага у цьому підході приділяється аналізу культурних, історичних та соціальних контекстів.

Аналіз теоретичних підходів щодо обраної нами проблематики дозволив дійти висновку, що найбільш продуктивною концептуальною рамкою для нашого дослідження є концепція критичного дискурс-аналізу, що запропоновано зокрема Ван Дейком. Згідного з даним підходом дискурс розглядається як такий, що впливає на формування певних образів та уявлень про феномен чи групу. Отже в контексті нашого дослідження ми розуміємо дискурс як «завершений або триваючий «продукт» комунікативної дії, його письмовий чи мовний результат, який інтерпретується реципієнтами» [3]. Крім того, для нашого дослідження також важливо, що критичний дискурс-аналіз концентрується на владно-політичній та ідеологічній складових дискурсу, намагаючись виокремити в них відносини нерівності, домінування, дискредитування.

Нами було проведено дискурс-аналіз повідомлень засобів масової інформації, у яких згадувалися ВПО, у період з 2014 по 2018 роки. Було проаналізовано національні офіційні («Голос України»: 206 повідомлень) й альтернативні ЗМІ («Дзеркало тижня»: 184 повідомлення) і регіональні офіційні («Харківські вісті»: 1092 повідомлення) й альтернативні ЗМІ («Media Port»: 1020 повідомлень). Збір інформації для аналізу здійснювався на інтернет-сайтах ЗМІ з пошуковими словами «ВПО», «переселенець». Вибір саме цих видів засобів масової інформації спричинений різним підходом до підбору та висвітлення ними новин та можливістю охопити всі аспекти медіа-дискурсу. Специфіка харківських регіональних офіційних та альтернативних ЗМІ стосовно висвітлення новин про ВПО пов'язана з великою кількістю зареєстрованих переміщених осіб у регіоні [4]. Треба також зазначити, що у «Media Port» аналізувалися повідомлення, що були об'єднані у проект «Переселенці.Live» який здійснюється з вересня 2014

року за фінансової підтримки Уряду Канади через Міністерство міжнародних справ Канади.

У результаті дискурс-аналізу були отримані дані, що дозволили виділити та порівняти образи, що конструюються національними та регіональними ЗМІ.

Національні та регіональні ЗМІ конструюють певні образи ВПО в основному як *«людей, що потребують допомоги»*. Наприклад, використовуються такі фрази як: *«були вимушено переміщені»*, *«додаткове навантаження, причина великих соціальних витрат»*. В таких статтях пишуть про порушення прав ВПО, їх проблеми, іноземну, державну та волонтерську допомогу, історії з життя окремих людей. ЗМІ у такому випадку наголошують на *«байдужості та безвідповідальному ставленні до проблем переселенців»*, нездатності та небажання держави побудувати ефективну стратегію допомоги, порушенні виборчих та інших прав ВПО. Часто переселенців ставлять в один список з іншими соціально вразливими категоріями населення. Наприклад, *«переселенці та військові»*, *«ВІЛ-позитивні, наркозалежні, деякі переселенці»*, *«діти-ВПО, діти-інваліди»*, *«пенсіонери, малозабезпечені, переселенці»*.

Також образ внутрішньо переміщених осіб подається у нейтральному забарвленні. Наприклад, використовуються такі вирази як *«переселенці»*, *«внутрішньо переміщені особи»*, *«переміщуються з окупованої території»*, *«переселені з зони АТО»* та ін. В статтях такого роду пишуть про наявну кількість ВПО в місті або області, звіт про результати допомоги місцевої або державної влади, допомогу іноземних інвесторів, анонси можливостей для ВПО, зміни у законодавстві.

Третій образ — негативний. Його використовують частіше національні ЗМІ як альтернативні, так і офіційні. Завдяки негативно забарвленим фразам *«шахрайство»*, *«псевдопереселенці»*, *«фіктивні переселенці»*, *«так звані туристи»*, *«біженці»* формується образ шахраїв, що хочуть обікрати державу, нажитися не виїжджаючи. Статті такого характеру з'явилися, коли почалися перевірки фактичного проживання ВПО, достовірності поданих до органів соціального забезпечення документів. Також були знайдені статті, у яких описуються девіантна поведінка ВПО, їх причетність до криміналу. Наприклад, *«проблема, прямо впливає на рівень злочинності: безпрецедентне зростання кількості вимушених переселенців»*. Цікаво, що у «Media Port» майже не було зафіксовано повідомлень про ВПО з негативним забарвленням. Припускаємо, що це може пояснюватися тим, що оскільки даний проект фінансується іноземними інвесторами, зміст цих повідомлень може перевіряється (але це потребує подальшого дослідження).

Іноді в ЗМІ транслюється образ ВПО як *«активних громадян»*. У джерелах намагаються показати з іншого боку, зламати стереотипи (*«більшість є активними громадянами, а не утриманцями»*; *«ВПО — це не частина проблеми, а частина рішення»*, *«Переселенці — не проблема, а ресурс»*), або розповідають про позитивні випадки інтеграції та адаптації ВПО, про громадянську позицію, яка проявляється в участі у мітингах та пікетах з

питань прав ВПО та інших соціальних проблем. Таких повідомлень знайдено більше в регіональних, ніж національних ЗМІ.

Окремо виділено та проаналізовано повідомлення ЗМІ, у яких розповідається про благодійну та волонтерську діяльність ВПО. Наприклад, використовуються такі фрази як: *«готові братися до роботи та розвивати свою нову оселю й інфраструктуру навколо неї»*, *«успішні історії життя внутрішньо переміщених осіб на нових територіях»*; та назви статей: *«Переселенці стали волонтерами»*; *«Переселенці згуртувалися в ГО»*. В таких статтях пишуть про переселенців, що долучаються до певних волонтерських ініціатив, громадських об'єднань, або про створення самоорганізованих спільнот. Внутрішньо переміщені особи описуються як люди, що пережили травматичний досвід на непідконтрольних територіях, про життя до та після переселення. Акцентується увага на їхній проукраїнській позиції.

У деяких статтях присутні ознаки одразу декількох образів переселенців. Прикладом може слугувати стаття з *«Харківські вісті»* яка називається *«В Одесі шахраї масово маскуються під біженців з Донбасу»*. З одного боку ВПО — це потерпілі від шахраїв — *«Найбільш звична схема розводу переселенців — це питання з житлом»*, з іншого — самі виступають як шахраї: *«Вистачає шахраїв і серед переселенців»* [5].

В офіційних ЗМІ майже не вказується на допомогу ВПО від волонтерів, а більше висвітлюється допомога місцевої влади (якщо це регіональні портали), державна (якщо це національні портали), та іноземна допомога (в обох випадках). В альтернативних національних та регіональних ЗМІ, в свою чергу, публікуються історії волонтерів, що працюють з ВПО та військовими, історії переселенців, розказані волонтерами, описуються різні види допомоги, що надаються внутрішньо переміщеним особам.

Взагалі для альтернативних ЗМІ як національних, так і регіональних характерним є використання великої кількості метафор, епітетів, зменшувально-пестливі слова щодо внутрішньо переміщених осіб. Наприклад, у статті від *«Media Port»* *«Дім — це не стіни»* журналістка бере інтерв'ю у багатодітної сім'ї ВПО, використовуються такі фрази як *«дітки-переселенці»*, *«коли в Горлівці не вщухали обстріли»*, *«Сергій і Людмила розуміли: їм, як переселенцям, держава може запропонувати хіба що кімнати в модульному містечку»* та ін. [6]. Темі повідомлень різноманітніші. Багато контенту, пов'язаного з життєвим досвідом певних переселенців, інтерв'ю з різними експертами, журналістами, аналітичні статті та статті-роздуми на теми, що якимось чином стосуються ВПО. Тобто життя та проблеми переселенців показані з багатьох ракурсів повніше, ніж в офіційних ЗМІ.

Тематика повідомлень серед різних ЗМІ різниться. В *«Голосі України»* приділяється увага різноманітній допомозі ВПО, їхнім проблемам з працевлаштуванням та житлом, анонсуванню різних можливостей.

У *«Дзеркалі тижня»* висвітлюються такі теми як участь ВПО у виборах, життєві історії переселенців, волонтерська, державна, іноземна, місцева допомога, переселені вищі навчальні заклади, інтерв'ю з експертами та

журналістами, законодавство, шахрайство та виплати пенсій, анонс заходів за участю ВПО або стосовно них.

Серед найпопулярніших тем стосовно внутрішньо переміщених осіб у «Харківських вістях» є допомога ВПО, виплати та пенсії, довідки переселенця, житло та працевлаштування, анонси можливостей, заходи.

Особливістю порталу «Media Port» є те, що редактори самі відбирали теми за тегами «переселенці» та «ВПО» в один проєкт. Ми проаналізували, які теми та проблеми, на думку ЗМІ, релевантні у ставленні до ВПО та будуть їм цікаві. Інколи статті тільки опосередковано мали відношення до проблематики внутрішньо переміщених осіб та являли собою так званій «макро-контекст» подій. Наприклад, повідомлення з зони бойових дій, ситуація на контрольних пунктах в'їзду-виїзду, обмін полоненими, новини з підконтрольної Україні частини Донбасу, новини з Криму та зони АТО, Мінські домовленості та ін.

У всіх чотирьох ЗМІ було зафіксовано повідомлення, у яких переселенці згадуються тільки частково, мимохідь. Наприклад, у статті *«Переселенці під час зарахування дитини до школи подаватимуть витяг з довідки ВПО»* («Голос України») йдеться про старт вступу до початкових класів взагалі і в тому числі згадуються ВПО, але в назві статті вказані саме переселенці [7]. Ще один приклад — стаття *«Харків-2015. Що обіцяють зірки?»* («Харківські вісті») присвячена астрологічному прогнозу на наступний рік та у підпункті «Економіка» згадуються ВПО: *«розв'язати проблему з безробіттям, яка навесні охопить наше місто в зв'язку з напливом переселенців з Донбасу, допоможуть нові вакансії на харківських підприємствах»* [8]. Деякі новини додаються на портали по декілька разів, іноді під різними назвами, а іноді навіть під однією тільки додаються певні оновлені дані.

Також у «Харківських вістях» можна побачити повідомлення, що мають певний політичний PR. Завдяки темі переселенців з позитивного боку можна побачити міського голову, міськраду та депутатів. У статті *«Валерій Писаренко відстоює житлові права студентів-переселенців»* описується законопроект голови міжфракційного об'єднання *«За Харків! За Слобожанщину!»* [9]. Завдяки законопроекту студенти з зони АТО можуть ще півроку після закінчення навчального закладу отримувати виплати. Ще одне повідомлення стосується прийому громадян мером м. Харкова Г. Кернесом. Стаття називається *«До початку холодів всі роботи повинні бути завершені!»*, і одним зі співрозмовників був представник громадської організації із захисту внутрішньо переміщених осіб: *«Ігор Зачко звернувся до мера з проханням прийняти міську програму щодо співфінансування придбання житла для переселенців. Відзначимо, що, за дорученням Геннадія Кернеса, така програма вже розробляється і буде впроваджуватися в 2018 році»* [10].

Таким чином, для ЗМІ проблематика внутрішньо переміщених осіб є актуальною. Вона присутня у багатьох повідомленнях, які можуть тільки опосередковано стосуватися ВПО. Офіційні ЗМІ використовують більш нейтральні фрази стосовно переселенців, тоді як альтернативні — багаті на метафори та епітети. Регіональні ЗМІ мають ширший спектр тем для

висвітлення, ніж національні. ЗМІ конструюють як позитивний, так і негативний образ ВПО.

Отже, використовуючи ЗМІ та проблематику внутрішньо переміщених осіб, владні структури намагаються закріпити позиції домінування. Влада виступає з вигідної позиції, висвітлюючи надання допомоги, тоді як образ ВПО конструюється як образ людей, не здатних вирішити свої проблеми, потребуючих допомоги. Йде протиставлення місцевого населення, влади, волонтерів як альтруїстичних, добрих, а переселенців як безпомічних та пасивних. Акцентування уваги на девіантній та кримінальній поведінці представників та конструювання образу ВПО як реципієнтів держави може створювати та підтримувати у суспільстві негативні настанови відносно внутрішньо переміщених осіб. Очевидним є той факт, що задля успішної інтеграції внутрішньо переміщених осіб необхідно створювати позитивні образи ВПО, позбавлені негативного забарвлення будь-якого прояву, та саме позитивні приклади з життя внутрішньо переміщених осіб, що представлено у ЗМІ, може сприяти цьому процесу.

Щодо перспектив подальших розвідок у даному напрямку, то поряд з медійним дискурсом потребує вивчення офіційний та повсякденний дискурс стосовно внутрішньо переміщених осіб.

Список використаних джерел і літератури

1. Ставлення населення України до внутрішньо переміщених осіб з Донбасу та Криму. <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249101863>
2. Русакова О. Ф. Современные теории дискурса: опыт классификаций, мультидисциплинарный анализ. — Екатеринбург: Издательский Дом «Дискурс-Пи», 2006. — С. 8–28. — (Серия «Дискурсология»). — <http://nauchkor.ru/uploads/documents/587d36755f1be77c40d58fb0.pdf>
3. Крюков Ю. В. Дискурс в массовой коммуникации (междисциплинарные характеристики, концепции, подходы). *Вестник СПбГУ*. — 2016. — № 9. — С. 207–217. — <https://cyberleninka.ru/article/v/diskurs-v-massovoy-kommunikatsii-mezhdistsiplinarnye-harakteristiki-kontseptsii-podhody>
4. Динамика миграции: какие области выбирают переселенцы. — <https://www.rbc.ua/rus/news/dinamika-migratsii-kakie-oblasti-vybirayut-1518535388.html>
5. В Одессе жулики массово маскируются под беженцев из Донбасса. — <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1181316.html>
6. Дом — это не стены. — <http://www.mediaport.ua/dom-eto-ne-steny>
7. Переселенці під час зарахування дитини до школи подаватимуть витяг з довідки ВПО. — <http://www.golos.com.ua/article/301951>
8. Харьков-2015. Что обещают звезды? — <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1178192.html>
9. Валерий Писаренко отстаивает жилищные права студентов-переселенцев <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1273382.html>
10. До начала холодов все работы должны быть завершены. — <http://izvestia.kharkov.ua/SpecPro/deputat/572/573/1252412.html>

References

1. «Stavlennya naselennya Ukrayiny' do vnutrishn'o peremishheny'x osib z Donbasu ta Kry'mu». Accessed 02.09.2018. <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249101863>
2. Rusakova, Ol'ga. «Sovremennye teorii diskursa: opyt klassifikatsij.» *Sovremennye teorii diskursa: mul'tidistsiplinarnyj analiz (2006): 8–28*. Accessed 02.09.2018. <http://nauchkor.ru/uploads/documents/587d36755f1be77c40d58fb0.pdf>

3. Klyuev, Yuriy «Diskurs v massovoy kommunikatsii (mezhdistsiplinarnye kharakteristiki, kontseptsii, podkhody).» *Vestnik SPbGU* (2016): 207–217. Accessed 02.09.2018. <https://cyberleninka.ru/article/v/diskurs-v-massovoy-kommunikatsii-mezhdistsiplinarnye-harakteristiki-kontseptsii-podhody>
4. «Dinamika migratsii: kakie oblasti vybirayut pereselentsy». Accessed 02.09.2018. <https://www.rbc.ua/rus/news/dinamika-migratsii-kakie-oblasti-vybirayut-1518535388.html>
5. «V Odesse zhuliki massovo maskiruyutsya pod bezhentsev iz Donbassa». *KHar'kovskie izvestiya*, 24 February, 2015. Accessed 02.09.2018. <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1181316.html>
6. Nadezhda SHostak. «Dom — ehto ne steny». MediaPort, 24 January, 2018. Accessed 02.09.2018. <http://www.mediaport.ua/dom-eto-ne-steny>
7. Anna Smilyans'ka. «Pereselenci pid chas zaraxuvannya dy'ty'ny' do shkoly' podavaty'mut' vy'tyag z dovidky' VPO». *Golos Ukrayiny'*, 14 April, 2018. Accessed 02.09.2018. <http://www.golos.com.ua/article/301951>.
8. «KHar'kov -2015. CHto obeshhayut zvezdy?». *KHar'kovskie izvestiya*, 6 January, 2015. Accessed 02.09.2018. <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1178192.html>
9. «Valerij Pisarenko otstaivaet zhilishhnye prava studentov-pereselentsev». *KHar'kovskie izvestiya*, 9 July, 2018. Accessed 02.09.2018. <http://izvestia.kharkov.ua/on-line/20/1273382.html>
10. Tat'yana Adamovich «Do nachala kholodov vse raboty dolzhny byt' zaversheny!» *KHar'kovskie izvestiya*, 11 October, 2017. Accessed 02.09.2018. <http://izvestia.kharkov.ua/SpecPro/deputat/572/573/1252412.html>

Стаття надійшла до редакції 05.09.2018

Проценко О. А.

ХНУ ім. В. Н. Каразіна

6, пл. Свободи, г. Харків, 61077, Україна

Тел.: +380956945761

e-mail: olga.protsenko@aiesec.net

ОБРАЗ ВНУТРЕННЕ ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ЛИЦ В МЕДИЙНОМ ДИСКУРСЕ: КРИТИЧЕСКОЕ ДИСКУРС-АНАЛИЗ СООБЩЕНИЙ СМИ

Резюме

В статье проводится анализ сообщений средств массовой информации о внутренне перемещенных лицах (ВПЛ). Показана актуальность данной проблематики для Украины. Кратко представлена система классификации подходов к изучению дискурса, предложенная М. Йоргенсен и Л. Филипс, выделены постструктуралистский подход, критический дискурс-анализ и дискурсивная психология. В статье обосновывается целесообразность использования дискурс-анализа Ван Дейка для исследования формирования образов внутренне перемещенных лиц в СМИ. Представлены результаты критического дискурса анализа четырех СМИ: национальных официальных и альтернативных и региональных официальных и альтернативных СМИ. В результате дискурс-анализа были получены данные, позволившие выделить четыре основных образа ВПЛ в СМИ. Первое и самое распространенное представление переселенцев как «реципиентов», требующих помощи, неспособных самостоятельно решить свои проблемы. Также образ внутренне перемещенных лиц может подаваться в нейтральной окраске. Третий образ — отрицательный. Благодаря негативно окрашенным фразам формируется образ мошенников, которые хотят обокрасть государство, нажиться, не выезжая. Иногда СМИ транслируют образ ВПЛ как «активных граждан», пытаясь показать их с другой стороны, рассказывая о положительных случаях интеграции и адаптации. Выделены особенности конструирования образа внутренне перемещенных лиц в официальных и альтернативных СМИ. Официальные СМИ используют более «нейтральные» лингвистические конструкции относительно переселенцев, тогда как альтернативные СМИ богаты на метафоры и эпитеты. Региональные СМИ имеют более широкий спектр тем для освещения, чем национальные. Показано, что используя СМИ и проблематику внутренне перемещенных лиц, властные структуры пытаются закрепить позиции доминирования, а образ ВПО конструируется как образ людей, не способных решить свои проблемы, нуждающихся в помощи.

Ключевые слова: критический дискурс-анализ, внутренне перемещенные лица, медийный дискурс

Protsenko O.

V. N. Karazin Kharkiv National University
6, Svobody sq., 61077, Kharkiv, Ukraine
Тел.: +380956945761, olga.protsenko@aiesec.net

**IMAGE OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN MEDIA
DISCOURSE: CRITICAL DISCOURSE-ANALYSIS OF MEDIA
MESSAGES**

Summary

The article analyzes mass-media reports on internally displaced persons (IDP). The author demonstrates significance of this topic for contemporary Ukraine. A system proposed by M. Jorgensen and L. Phillips for classifying approaches to the study of discourse is described, particularly, poststructuralist, critical discourse-analysis and discursive psychology. The author shows advantages of the Van Dijk's discourse-analysis concept for studying the construction of images of internally displaced persons in the media. The research presents results of the critical discourse-analysis of four mass-media (national / regional and official / alternative ones).

The first and most common view of displaced people is image of these people as recipients that are unable to solve their problems on their own. Also, the image of internally displaced persons can be presented in a neutral way. The third image is negative one. The image of scammers who want to steal the state, to cash in without leaving is formed due to negative connotation. Some Media represent the image of IDPs as «active citizens»; in such reports the media try to show IDP from 'other side' demonstrating positive cases of their integration and adaptation.

The peculiarities of construction of the image of internally displaced persons in official and alternative media are highlighted. Official sources use more neutral way of description migrants, while alternative sources are rich in metaphors and epithets. Regional media have a wider range of topics to cover in their reports than national ones. It is shown that, using the media and issues of internally displaced persons, the authorities are trying to secure their positions of domination, and the IDP' image is constructed as an image of people who are not able to solve their problems and need help.

Key words: critical discourse analysis, internally displaced persons, media discourse.

УДК 316.733

Руссу Д. Е.

аспірант кафедри соціології

Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

ауд. 351, площадь Свободы, 4, г. Харьков, 61022, Украина

тел.: 050-741-44-56

e-mail: russudim1994@gmail.com

DOI: [http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.23.1\(30\).141387](http://dx.doi.org/10.18524/2304-1439.2018.23.1(30).141387)

ПОТОКИ МОБИЛЬНОСТЕЙ И КУЛЬТУРНОЕ ВОСПРОИЗВОДСТВО

В статье проанализированы определенные аспекты функционирования современных систем мобильностей. Прежде всего, они рассмотрены с точки зрения социологии потоков и акторно-сетевой теории. Проанализирован эвристический потенциал таких подходов, выделены их основные положения и кратко представлены ключевые концепции, предложенные исследователями, работающими в рамках этих направлений. Особое внимание уделено проблематике влияния потоков и создаваемых ими сетей на формирование популярной и высокой культуры. Продемонстрировано, как мобильности способствуют воспроизводству образцов массовой культуры.

Ключевые слова: системы мобильностей, потоки, акторно-сетевая теория, глобализация, культура.

Одной из ключевых характеристик современного мироустройства является его стремительная технологизация, проникающая в каждую из сфер социальной жизни. Мы столкнулись с ослаблением влияния национальных государств, с феноменальной скоростью развития и распространения новых медиа, с размыванием границ, с непредсказуемостью глобальной экономики, с возникновением новых видов рисков. Многие из старых систем, некогда конституирующих те или иные общества (прежде всего, в пределах национальных государств), теряют свою функциональную значимость.

Все это подводит нас к тому, что современность предстает перед нами как нечто текучее, неопределенное, гибкое, постоянно меняющееся, крайне нестабильное и непредсказуемое [1]. Значительный вклад в формирование такой картины мира вносят новые системы мобильности, существование которых возможно только в условиях вышеозначенной технологизации. Эти системы позволяют перемещаться потокам не только людей, но и убеждений, информации, культурных образцов, соединяя, таким образом, географически разрозненные точки пространства в единые сети, объединенные в глобальное информационное пространство [2]. Отношения между социальными позициями в таких сетях способствуют воспроизводству определенных культурных предпочтений, связанных с массовой культурой [3]. Это проблематизирует вопрос неравенства между популярной и высокой культурой. Этим обуславливается актуальность анализа влияния современных систем мобильностей на воспроизводство культурных предпочтений, что и является задачей данного исследования.

В контексте рассматриваемой проблемы современные системы мобильностей необходимо проанализировать с точки зрения социологии потоков, поскольку именно данный подход сосредоточивает внимание на исследовании феноменов и процессов распространения различных объектов на глобальном уровне. Кроме того, само движение потоков возможно исключительно в рамках тех или иных систем мобильностей. Вслед за Дж. Урри под системами мобильностей мы подразумеваем объекты материальной инфраструктуры, благодаря которым возможно перемещение в физическом пространстве, в их совокупности с деятельностью различных медиа, продуцирующих определенные паттерны осуществления практик мобильностей.

В контексте социологии потоков работали многие исследователи: З. Бауман, К. Кнорр Цетина, А. Аппадурай, Дж. Урри, Р. Сеннет и др. Именно в рамках этого подхода возникли некоторые метафоры, получившие свое место в концептуальном аппарате определенных социологических теорий среднего уровня: *номад*, *неономад*, *кочевник новой эпохи*, *бродяга*, *турист*, *фланер*, *игрок* [4].

Существует множество определений самого понятия потоков. Так, например, для А. Аппадурай существуют определенные *воображаемые* общества, разделенные *воображаемыми* же границами. Пересекающее их на глобальном уровне множество людей, валюты, культурных образцов, идей, технологий, информации — это и есть потоки [5].

Подобную концептуализацию потоков мы можем наблюдать и у Дж. Урри, который также в некоторой степени предпочитает определять их через пересечение границ людьми, товарами, валютой, информацией и т. д. Однако отличие здесь состоит в том, что если для Аппадурай национальные государства уже являют собой некоего рода симулякр, то для Дж. Урри они по-прежнему существуют, но с некоторыми оговорками. Они связаны единой сетью, в которой доминируют различные наднациональные тенденции. Именно такие тенденции являются отличительной чертой потоков в теоретизировании британского ученого. Кроме того, перемещение для него может быть как организованным, так и хаотичным [6].

Для М. Кастельса, в свою очередь, перемещения не могут быть хаотичными. Они всегда целенаправленны и запрограммированы на установление последовательного взаимодействия физически разъединенных позиций и налаживания дальнейшего обмена между ними. Потоки состоят из информационных импульсов, центров коммуникации и элит менеджмента, что еще раз свидетельствует об их (потоков), конструируемости. Они организуют разделенные во времени социальные практики с помощью материальных объектов, что составляет так называемое «пространство потоков» [2]. Как видим, истоки теоретизирования М. Кастельса лежат в материальном пространстве, в самом концепте пространственности.

Существуют и иные подходы. Так, например, З. Бауман исходит не из пространственности, но из гибкости потоков [1]. Несколько иначе определяется роль физического пространства в теории фреймов И. Гофмана. Здесь любое социальное взаимодействие определяется так называемым фреймом, то есть границей, которая состоит из материальных объектов. Они закре-

пляют за определенной ситуацией место в мире объектов. Таким образом, мы наблюдаем, как пространство детерминируют не действия агентов (акторов; исполнителей ролей), а материальные объекты этого пространства, определяющие границы всякого взаимодействия [7].

О том, что предпосылкой социальных взаимоотношений являются материальные взаимоотношения, говорит также и У. Питц. Он утверждает, что социальное взаимодействие необходимо рассматривать не как коммуникацию между людьми, но как коммуникацию между людьми *по отношению к определенной вещи*. Так, например, никакие договоренности не имеют никакого веса (да и вряд ли возможны), если нет материального предмета этих договоренностей. Следовательно, возникновение любой социальной ситуации предполагает наличие объекта, по поводу которого эта ситуация возникает. Материальное суть условие социального [8].

Таким образом, говоря о потоках, мы подразумеваем, прежде всего, физическое пространство, которое пересекается целыми комплексами объектов (например, товарами транснациональных корпораций), связанными определенными отношениями. Однако непосредственно сами комплексы могут быть и нематериальными (идеи, культурные образцы).

С этой идеей связана и концепция «социальной топологии» одного из соавторов акторно-сетевой теории Дж. Ло. Он полагает, что объекты, движущиеся в евклидовом пространстве, сами по себе не являются потоками; то, что принято называть «поток», он предлагает именовать «сеть». Объекты в сети существуют благодаря непосредственно этой сети. Они устойчивы ровно до тех пор, пока устойчивы отношения, конституирующие эту сеть, поскольку именно отношения обеспечивают стабильность связей внутри нее.

Сети существуют в так называемых «формах пространственности». Когда меняются сети, меняется и пространственность, поскольку как объекты, так и пространства возникают одновременно и являются связанными друг с другом.

В концепции одного из наиболее известных представителей акторно-сетевой теории Б. Латура сети выступают в качестве связанных посреднических ассоциаций, в которых основной формой жизни выступают так называемые «гибриды», существование которых возможно исключительно в современном мире: человек-компьютер, человек-оружие и т. д. Однако Б. Латур, в отличие от Дж. Ло, считал, что термин «поток» более применим к описанию неочевидности перемещающихся объектов, включенных в системы мобильности, нежели термин «сеть» [9].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что теория потоков, несмотря на различные подходы к ее концептуализации, неизменна в одном: под потоками мы понимаем совокупность пересекающих национальные государственные границы как физических, так и нефизических объектов (идеи, информация и т. д.). Это движение реализуется в физическом пространстве с помощью физических объектов, включенных в системы мобильности (различного рода транспортная инфраструктура, например). Однако оно также подвержено логике социальных отношений, одновременно конституируя их.

Существование таких потоков возможно исключительно в глобализованном мире, подверженном изменениям, о которых мы упоминали ранее. Глобальное перемещение информации и, в частности, определенных культурных паттернов, способствует формированию глобального общества и глобальной массовой культуры.

Говоря об отношениях культуры и социальных сетей, следует упомянуть К. Мангейма (человек в эпоху преобразований), Х. Ортега-и-Гассета (дегуманизация искусства), Г. Ландсбергера, М. Хайдеггера. В своем теоретизировании все они так или иначе касались проблематики масс и массовой культуры в противовес культуре «элитарной». Массовая культура лишена смысла, посылка, она рассчитана на толпу. Ее восприятие не связано ни с упражнением разума, ни с напряжением духа. Потребляя продукты массовой культуры, мы постулируем, что не отличаемся от остальных, а лишь воспроизводим общий тип [10].

О влиянии культурных вкусов на сети досуговых практик говорит также и американский социолог О. Лизардо. Выстраивая собственную концепцию, он опирается на идеи П. Бурдьё о формах капитала и на теорию сетей.

Исходя из концепции П. Бурдьё, О. Лизардо все же критикует его за то, что его теоретизирование выстроено на интуитивном понимании того, как должна выглядеть модель агента в соответствии со вкусами самого П. Бурдьё [10]. Культурные вкусы определяются связями в сети и одновременно опосредуют и поддерживают эти связи. Высокая, интеллектуальная культура с меньшей вероятностью будет конвертирована в социальный капитал за пределами узких кругов сильных связей, поскольку природа этой культуры тяготеет к закрытию собственных границ и имеет дело с определенными видами активов.

Вкус к массовой культуре детерминирует ослабление связей, к элитарной — напротив — укрепление социальных связей в пределах узкого круга агентов. Вкусы определяют позиции близости к границам сильных групп и возможности конвертации культурного капитала в социальный. Конвертация капитала может реализоваться с помощью двух стратегий: генерализированной для массовой культуры и ограниченной для культуры интеллектуальной.

Для массовой культуры характерна широта социальных границ, в то время как интеллектуальной культуре свойственна узость этих границ. Узость компенсируется крепостью и интенсивностью связей, часто эмоциональных.

Популярная культура — своего рода «безопасная форма» культурного знания, позволяющая объединить далекие позиции как физического, так и социального пространства, возвести между ними мосты. «Культурная всеядность» способствует воспроизводству определенных культурных позиций [11].

Таким образом, становится очевидной связь между вкусами, жизненным стилем и неравенством. Признанный производитель образцов массовой культуры — Запад, а неравенство состоит в способности индивидов

декодировать формальные смыслы культурных товаров, используя габитуализированные схемы восприятия и оценки.

Глобальный проект подразумевает потоковое перемещение различных образцов массовой культуры с тем, чтобы формировать социальные сети с совершенно определенной структурой: широкий круг слабых связей между удаленными социальными и физическими позициями, существующий для гомогенизации и насаждения определенных культурных вкусов, жизненных стилей и правил поведения. Это свидетельствует о том, что для глобализованного мира существование массовой популярной культуры предпочтительнее существования культуры высокой, поскольку первая способствует реализации более простых стратегий конвертации различных типов капиталов.

Наша работа является одной из первых попыток осмысления роли потоков мобильностей в культурном воспроизводстве. Она может послужить отправной точкой в дальнейшей разработке социологии мобильностей и исследований, как на теоретическом, так и на эмпирическом уровнях, влияния мобильностей на воспроизводство культурных образцов.

Список использованных источников и литературы

1. Бауман З. Текучая современность. — Санкт-Петербург: Питер, 2008. — 240 с.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. — Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2000. — 606 с.
3. Lizardo O. The Question of Culture Consumption and Stratification Revisited. — *Sociologica*. — 2008. — https://www.researchgate.net/publication/265032480_The_Question_of_Culture_Consumption_and_Stratification_Revisited
4. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. — Екатеринбург: У-Фактория, 2007. — 672 с.
5. Аппадурай А. Современность на просторе: культурные измерения глобализации. *Социологическое обозрение*. — 2003. — № 4. — С. 57–66.
6. Урри Д. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия. — Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. — 336 с.
7. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. — Москва: Институт социологии РАН, 2003. — 752 с.
8. Пиц У. Материальные вознаграждения. Об истории договорного права. *Социология вещей: сборник статей / под ред. В. Вахштайна* — Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. — С. 244–267.
9. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. — Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. — 384 с.
10. Lizardo O. Taste and the Logic of Practice in Distinction. *Czech Sociological Review*. — 2014. — № 3. — С. 335–364.
11. Lizardo O. How Cultural Tastes Shape Personal Networks. *American sociological review*. — 2006. — № 5. — С. 778–807.

References

1. Bauman, Zigmunt. *Tekuchaya sovremennost'*. Sankt-Peterburg: Piter, 2008.
2. Kastel's, Manuehl'. *Informatsionnaya ehpokha: Ekhnomika, obshhestvo i kul'tura*. Moskva: Izd. dom Vyshej shkoly ehkonomiki, 2000.
3. Lizardo, Omar. «The Question of Culture Consumption and Stratification Revisited». *Sociologica* 2 (2008): 32. doi:10.2383/27709
4. Delyoz, Zhil', and Feliks Gvattari *Anti-Ehdip: Kapitalizm i shizofreniya*. Ekaterinburg: U-Faktoriya, 2007.

5. Appadurai, Ardzhun. «Sovremennost' na prostore: kul'turnye izmereniya globalizatsii». *Sotsiologicheskoe obozrenie* 4 (2003): 57–66.
6. Urri, Dzhon. Sotsiologiya za predelami obshhestv: vidy mobil'nosti dlya XXI stoletiya. Moskva: Izd. dom Vysshej shkoly ehkonomiki, 2012.
7. Gofman, Irving. Analiz frejmov: ehsse ob organizatsii povsednevnogo opyta. Moskva: Institut sotsiologii RAN, 2003.
8. Pits, Uil'yam. «Material'nye voznaग्रazhdeniya. Ob istorii dogovornogo prava.» In Sotsiologiya veshhej. *Sbornik statej*, pod red. V. Vakhshajna, 244–267. Moskva: Izdatel'skij dom «Territoriya budushhego», 2006.
9. Latur, Bruno. Peresborka sotsial'nogo: vvedenie v aktorno-setevuyu teoriyu. Moskva: Izd. dom Vysshej shkoly ehkonomiki, 2014.
10. Lizardo, Omar. «Taste and the Logic of Practice in Distinction». *Czech Sociological Review* 3 (2014): 335–364.
11. Lizardo, Omar «How Cultural Tastes Shape Personal Networks». *American sociological review* 5 (2006): 778–807.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2018

Руссу Д. Є.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ауд. 351, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

ПОТОКИ МОБІЛЬНОСТЕЙ ТА КУЛЬТУРНЕ ВІДТВОРЕННЯ

Резюме

Стаття присвячена осмисленню системи мобільностей у сучасному світі. Мобільності можуть бути як реальними, так і потенційними діями в їхньому зв'язку із соціальними відносинами у просторі й часі. Ці дії створюють різні види систем мобільностей та підпорядковуються їм. Таким чином, будь-яка система мобільностей — це комплекс соціальних відносин та матеріальної інфраструктури, що роблять певний вид переміщення можливим, повторюваним та передбачуваним. Системи мобільностей включають в себе не тільки людей чи об'єкти, що переміщуються, але й потоки різноманітних ідей, фінансових активів чи соціальних зв'язків, так само як і нерухомих фізичних об'єктів (наприклад, аеропортів чи вокзалів), що забезпечують можливість здійснювати переміщення. Будь-яка окрема дія або рух можливі лише як частина певного комплексу систем мобільностей та потоків, які й виробляються цими системами мобільності.

У статті проаналізовано підходи до вивчення потоків таких вчених як А. Аппадурі, Дж. Уррі, М. Кастельс та інших. Приділено увагу концепціям представників акторно-мережевої теорії Б. Латура та Дж. Ло.

Існування потоків можливе лише в глобалізованому світі, що досяг високого рівня технологізації. Глобальний рух інформації та певних культурних зразків сприяє формуванню глобального суспільства та глобальної культури.

У статі запропоновано пояснення того, як потоки впливають на культуру в сучасному світі. Особливості такого впливу на формування високого та популярного типів культури розглянуто окремо. Проаналізовано вплив потоків на формування культурних смаків. Виявлено, що цей вплив тяжіє до розповсюдження зразків популярної культури. Зроблено висновок, що сучасний глобалізований світ зацікавлений в існуванні масової культури через її можливість досить просто конвертувати різноманітні види капіталів. Таким чином, сучасні системи мобільностей сприяють відтворенню культурної нерівності. Результати дослідження можуть бути використані для подальшого розвитку соціології мобільності та дослідження впливу цієї мобільності на відтворення тих чи інших культурних зразків.

Ключові слова: системи мобільностей, потоки, акторно-мережева теорія, глобалізація, культура.

Russu D. E.

V. N. Karazin Kharkiv National University
R. 351, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

MOBILITY FLOWS AND CULTURAL REPRODUCTION

Summary

The article is devoted to the comprehension of the mobility systems of in contemporary world. Mobility is considered to be both real and potential actions in their connection with social relations in space and time. These actions tend to create different kinds of the systems of mobility. So, it is considered that, in general, any system of mobility is a complex of social relations and material infrastructure that makes a certain type of movement possible, repeatable and predictable. Mobility systems include not just the actual moving people and objects, but also flows of all kinds of ideas, financial activities or social links, as well as fixed objects of physical infrastructure and everything that provides and supplies them. Any single action or movement is possible only as a part of a certain set of mobility systems and flows, which are being produced by these mobility systems.

Approaches to studying the flows of such scientists as A. Appadurai, J. Urry, M. Castells and some others are analyzed. Attention is paid to the representatives of the actor-network theory B. Latour and J. Law.

The existence of such flows is possible only in a globalized world that approached to the high level of technologization. The global movement of information and certain cultural patterns contributes to the formation of a global society and global culture.

The article proposes explanations on how flows influence culture in contemporary world. The peculiarities of such influence on high and popular types of culture are distinguished. The contribution of mobility flows in forming cultural tastes is studied. It is considered that this contribution tends to spread the patterns of popular culture. The conclusion is made that contemporary global world is interested in the existence of mass culture due to its possibility to convert the types of the capitals in some easy ways. So, modern systems of mobilities contribute to the reproduction of the cultural inequality. The results of the research could be used in further development of the sociology of mobilities and research of the impact of these mobilities on the reproduction of different cultural samples.

Key words: mobility systems, flows, actor-network theory, globalization, culture.

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11464–337Р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням
із соціологічних наук Постановами Президії ВАК України № 1–05/6
від 14 червня 2007 року та № 1–05/1 від 10 лютого 2010 р.

Міністерство освіти і науки України
визнало журнал фаховим виданням з соціології.
Наказ МОН України № 820 від 11.07.2016 р.

Затверджено до друку Вченою Радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 2 від 23 листопада 2018 р.

Тираж ___ прим. Зам. № 633 (139).

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-14-25, 37-07-17, (048) 7-855-855
e-mail: astro_print@ukr.net; www.astroprint.ua; www.stranichka.in.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.